भाग १

॥ यतो कृष्णस्ततो जयः ॥

भगवान् श्रीकृष्ण

बाळशास्त्री हरदास

अनुक्रमणिका

भगवान् श्रीकृष्ण

'भगवान् श्रीकृष्ण' या विषयावर
श्री. बाळशास्त्री हरदास यांचीं
दि. २६-३-१९५२ ते २६-४-१९५२ पर्यंत
पुणें येथें
झालेलीं व्याख्यानें

प्रास्ताविक

नागपूर येथील सुप्रसिद्ध विद्वान् साहित्यिक साहित्याचार्य श्री. बाळशास्त्री हरदास यांचीं मागील वर्षी ठरल्याप्रमाणें या वर्षी भगवान् श्रीकृष्ण या विषयावर व्याख्यानें झाली. त्यांना सुरुवात चैत्र शुद्ध प्रतिपदेच्या मुहूर्तावर (दि. २६–३–५२) रोजीं होऊन ती महिनाभर चालून अक्षय्य तृतीयेला (दि. २६–४–५२) परिसमाप्त झाली. एकंदर व्याख्यानें २८ झालीं. हीं व्याख्यानें म्हणजे त्यांच्या महाभारतावरील व्याख्यानांची पुरवणीच होय.

भगवान् श्रीकृष्ण यांच्या चारित्राशिवाय महाभारतांतील विषयाची परिपूर्ति होऊंच शकत नाही. महाभारत व भगवान् श्रीकृष्ण यांवरील व्याख्यानांनी मिळून भारताच्या सांस्कृतिक इतिहासाचें एक महत्त्वाचें दर्शन श्री. बाळशास्त्री हरदासांनीं पुणेंकरांना घडविलें आहे. त्यांच्या रामायण-महाभारतावरील या तीन व्याख्यानमालांनीं लोकांना भारताच्या सांस्कृतिक इतिहासाची एक नवी दृष्टि दिली असून राज्यशास्त्राच्या व समाज-शास्त्राच्या अभ्यासाला त्यायोगें विशेष चालना मिळाली आहे. सूक्ष्म दृष्टि, सखोल अभ्यास व प्रभावी वक्तृत्व यांमुळें त्यांचीं व्याख्यानें अतिशय परि-णामकारक होतात. तीं त्यांजकडून लिहवून घेऊन ग्रंथरूपानें प्रसिद्ध करण्यात मला विशेष आनंद होत आहे.

या पुस्तकांत घातलेलें चक्रधारी भगवान् श्रीकृष्णांचें चित्र श्री. मनोहर नारायण सबनीस यांच्या कृपेनें मिळालें आहे.

विजयादशमी
शक १८७४
दि. २८-९–५२

प्रकाशक

अर्पण-पत्रिका

माझ्यांत जें कांहीं चांगलें असेल तें, ज्यांच्या
कृपाप्रसादाचें फळ आहे ते माझे परमपूज्य गुरुदेव.
श्री. अप्रबुद्ध
म. म. पंडित कृष्णशास्त्री घुले,
व वेदान्तवाचस्पति पं. भाऊशास्त्री वझे
यांच्या चरणांना वंदन करून हा ग्रंथ मी
राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे सरसंघचालक व
हिंदुराष्ट्र निर्माण करण्यासाठीं बद्धपरिकर
झालेले महान् तपस्वी प. पू.
श्री. माधवरावजी गोळवलकर
गुरुजी यांना समर्पण
करीत आहे.

बाळशास्त्री हरदास

प्रार्थना

होत्राग्निहौत्राग्निहविष्यहोतृ –
होमादिसर्वस्थितिभासमानम् ।
यद्ब्रह्मतद्बोधवितारिणीभ्यां
नमो नमः श्रीगुरुपादुकाभ्याम् ॥

होमप्रमुख्यैर्जगति द्विजाद्याः
कर्मव्रजैर्भक्तिवितानवन्तः ।
पश्यन्ति यत्तत्फलदायिकाभ्यां
नमो नमः श्रीगुरुपादुकाभ्याम् ॥

हिरण्यगर्भाधिकबोधदाभ्यां
शरण्यसंघातशिरोमणिभ्याम् ।
चिन्तामणिभ्यां, नतमानसानां
नमो नमः श्रीगुरुपादुकाभ्याम् ॥

नमोऽस्तु ते व्यास विशालबुद्धे
फुल्लारविन्दायतपत्रनेत्र ।
येन त्वया भारततैलपूर्णः
प्रज्वालितो ज्ञानमयः प्रदीपः ॥

प्रपन्नपारिजाताय तोत्रवेत्रैकपाणये ।
ज्ञानमुद्राय कृष्णाय गीतामृतदुहे नमः ॥

प्रास्ताविक

नव्या संवत्सराच्या आरंभदिनीं पूर्णावतार भगवान् श्रीकृष्णांच्या दिव्य जीवनाचें चिंतन करण्याची संधि मला मिळाली हें मी माझें भाग्य समजतों. पुण्याच्या वाक्पीठाचा अधिकार इतका थोर आहे कीं, पूर्णावतार श्रीकृष्णांच्या संबंधींचें माझें विवेचन येथें मांडावयास धजतांना माझें मन मागच्या दोन व्याख्यानमालांच्या पेक्षांही या वेळीं अधिकच कंपित होत आहे. भगवान् श्रीकृष्णांना पूर्ण परब्रह्माचा मानवदेहधारी आविष्कार मानतात. त्यांच्या त्या विशिष्ट परमेश्वरी अवस्थेसमोर 'वेदही मौनावले' अशी श्रीतुकाराम महाराजांनी साक्ष दिली आहे. वाणी आणि मन यांच्या क्षितिजापलीकडच्या या विषयाला हात घालण्याइतकी दिव्य प्रतिभा माझ्या जवळ नाहीं. अशा स्थितींत केवळ मनाला आणि वाणीला पावित्र्य यावें यासाठींच मी हा विषय मांडणार आहें. महाराष्ट्राच्या या सांस्कृतिक केंद्रांतील आपणांसारख्या विचक्षणांना श्रीज्ञानेश्वर महाराजांच्या शब्दांत

> **जैसा स्वभाव मायबापांचा । अपत्य बोले जरी बोबडी वाचा ।**
> **तरी अधिक तयाचा । संतोष आथी ।। ६४**
> **तैसा तुम्हीं मी अंगीकारिला । सज्जनी आपुला म्हणितला ।**
> **तरी उणें सहजें उपसाहला । प्रार्थूं काई ।। ६५**
>
> —ज्ञानेश्वरी अ. १.

अशी अभ्यर्थना करून व मला संभाळून घ्यावें अशी विनंति करून मी माझ्या विषयाकडे वळतों.

श्रीकृष्णांचें विभूतिमत्त्व

ही व्याख्यानमाला जरी भगवान् श्रीकृष्णांवर असली तरी ती माझ्या मागच्या व्याख्यानमालेचा उत्तरार्ध आहे व त्याच दृष्टीनें मी तिची मांडणी करणार आहें. त्यामुळें विशाल व व्यापक

व्याख्यान १ लें, दि. २६।३।५२.

अशा भगवान् श्रीकृष्णांच्या चरित्रांतील एका विशिष्ट भागाचाच खरोखरी येथें उलगडा करण्याचा प्रयत्न होईल. भारतवर्षाच्या अनादिकालापासून चालत आलेल्या विशाल राष्ट्रजीवनांत भगवान् श्रीकृष्णांच्या विभूतिमत्त्वाचा खोलवर ठसा उमटलेला असून त्या राष्ट्रजीवनाची सर्व अंगें त्या विभूतिमत्त्वानें व्यापलेलीं आहेत यशस्वी मुत्सद्दी, विजयी योद्धा, धर्मसाम्राज्याचा निर्माता, मानवी जीवनाची विकसनपरंपरा ज्यामुळें टिकून राहील अशा शाश्वत जीवनमूल्यांचा आणि तत्त्वज्ञानाचा महान् द्रष्टा, या बौद्धिक व व्यावहारिक क्षेत्रांपासून तर पूर्णावतार, भावजगताचे सम्राट् इत्यादि विशेषणांनी आध्यात्मिक व आंतरिक जीवनांतीलही सर्व सांधी-कोपरे भगवान् श्रीकृष्णांनीं व्यापले आहेत. कोणत्याही दृष्टिकोनां-तून पाहिलें तरी विलक्षण गुंतागुंतीचें व गूढ असें त्यांचें चरित्र पाहून मन स्तिमित होतें. कांहीं कांहीं विषय असे असतात कीं, शब्दांच्या स्पर्शानेंच त्यांचें सौंदर्य व त्यांची कोमलता कोमेजते. श्रीकृष्णांना वाणीनें कवळण्याच्या प्रयत्नांतही हीच भीति वाटल्यावांचून राहात नाहीं. त्यांच्या जीवनाच्या अगदीं व्यावहारिक आविष्काराकडे जरी पाहिलें तरी गूढाचा डोंगर डोळ्यासमोर उभा राहून त्यांतून सुटका होणें अशक्य होऊन बसतें. दिग्दर्शनापुरतींच अशीं कांहीं स्थळें मी आपणांस सांगतों.

चरित्रांतील गूढत्व

महाभारताच्या आश्वमेधिक पर्वात अश्वत्थाम्याच्या ब्रह्मास्त्रानें मेलेल्या राजा परीक्षितीला भगवान् श्रीकृष्णांनीं आपल्या साम-र्थ्याच्या प्रभावानें जीवदान दिल्याचें वर्णन आहे. परीक्षिति हा पांडवांचा वंशतंतु असल्यामुळें त्याला मरूं न देणें ही गोष्ट अत्यंत आवश्यक होती. तेवढ्याचसाठीं व्यासांच्या आश्रमांत अश्वत्थाम्यानें उत्तरेच्या गर्भावर ब्रह्मास्त्राचा प्रयोग करण्याचें आपलें मनोगत व्यक्त केलें तेव्हां तुझे मनोरथ मी विफल करीन असें श्रीकृष्णांनीं त्याला सांगितलें होतें. आपल्या निश्चयानुसार त्यांनीं त्याला जिवंत केलें. पण त्यासाठीं त्यांनीं जीं साधनें वापरलीं तीं स्थूल दृष्टीच्या

व्यक्तीला तरी विस्मयाचा धक्का देणारीं वाटतील. अंतःपुरांतील क्रोलाहल ऐकून श्रीकृष्ण उत्तरेच्या राहण्याच्या ठिकाणीं आले. त्यानंतर त्यांच्या क्रियायोगाचें वर्णन करतांना महाभारतकार म्हणतात :–

> **श्रुत्वा स तस्या विपुलं विलापं पुरुषर्षभः ।**
> **उपस्पृश्य ततः कृष्णो ब्रह्मास्त्रं प्रत्यसंहरत् ।। १६**
> **प्रतिजज्ञे च दाशार्हः तस्य जीवितमच्युतः ।**
> **अब्रवीच्च विशुद्धात्मा सर्वं विश्रावयन् जगत् ।। १७**
> **न ब्रवीम्युत्तरे मिथ्या सत्यमेतद् भविष्यति ।**
> **एष संजीवयाम्येनं पश्यतां सर्वदेहिनाम् ।। १८**
> **नोक्तपूर्वं मया मिथ्या स्वैरेष्वपि कदाचन ।**
> **न च युद्धात्परावृत्तः तथा संजीवतामयम् ।। १९**
> **इत्युक्तो वासुदेवेन स बालो भरतर्षभ ।**
> **शनैः शनैर्महाराज प्रास्पंदत सचेतनः ।। २४**

—महाभारत आश्वमेधिक पर्व, अ. ६९

बाह्यतः विसंवाद

"उत्तरेचा विपुल विलाप ऐकून भगवान् श्रीकृष्णांनीं आचमन केलें व ब्रह्मास्त्राचा उपसंहार केला. त्याला जिवंत करण्याची प्रतिज्ञा त्यांनीं पुन्हां उच्चारिली. विशुद्धात्मा भगवान् सर्वांसमोर म्हणाले : उत्तरे, मी खोटें बोलत नाही. माझी प्रतिज्ञा खरीच होईल. सर्व लोकांसमक्ष मी याला जीवदान देतों. मी आजवर थट्टेंत देखील कधींही खोटें बोललों नाहीं किंवा युद्धापासून कधींही परावृत्त झालों नाहीं. या पुण्याच्या सामर्थ्यानें हा जिवंत होवो. श्रीकृष्णांच्या तोंडून याप्रमाणें शब्द निघाल्यावर तो मुलगा जिवंत होऊन हळूहळू हालचाल करूं लागला."

भगवान् श्रीकृष्णांच्या तोंडून निघालेली ही वाणी सत्याच्या सामर्थ्यानें इतकी भरलेली आहे कीं, तिच्या प्रभावानें महाभारत-कारांच्या वर्णनानुसार प्रकृतीच्या नियमनांवर प्रभाव गाजवून

मृताला संजीवन दिलें आहे. पण श्रीकृष्णांचा जीवनक्रम ध्यानांत घेतला तर स्थूल दृष्टीला तरी तो उलगडूं शकणार नाहीं. थट्टेंत सुद्धां खोटें न बोललेले श्रीकृष्ण चांगल्या गंभीर प्रसंगीं देखील रूढ अर्थानें अनेकवार मिथ्या भाषणाचे प्रयोग करतांना आढळतात. ते स्वतःच तसे प्रयोग करतात असें नव्हे, तर जन्मभर सत्यधर्मानुसार वागणाऱ्या व्यक्तीलाही तसे प्रयोग करावयास भाग पाडतांना दिसतात.माझ्या महाभारतावरील व्याख्यानांत युधिष्ठिराचें स्वभाव-चित्र चित्रित करतांना मी या गोष्टीचा पुरावा दिलेला आहे. अश्वत्थाम्याच्या मृत्यूच्या वार्तेवांचून द्रोणाचार्य शस्त्रसंन्यास करणें शक्य नाहीं असें पाहून श्रीकृष्णांनी स्वतः तर त्यांना अश्वत्थामा मेल्याचें सांगितलेंच, पण युधिष्ठिरालाही त्यांनी तसें करावयास भाग पाडलें. रूढ अर्थानें सत्य बोलण्याच्या कक्षेंत हें कसें येईल? असे किती तरी प्रसंग त्यांच्या जीवनांत आहेत. जरासंधाचे हंस व डिंभक या नांवाचे दोन प्रबल सेनापति यादवांवर चालून आले असतां त्यांच्याशीं झालेल्या युद्धप्रसंगांत श्रीकृष्णांनीं पुनश्च याच नीतीचा अवलंब केलेला आहे. या दोन सेनापतीच्या परस्परांवरील आत्यंतिक प्रेमाची श्रीकृष्णांना जाणीव होती. बलरामानें हंस नांवाच्या दुसऱ्याच एका व्यक्तीला ठार मारल्यावर सेनापति हंसाला युद्धांत मारण्यांत आलें असें भगवंतांनीं डिंभकाला खोटेंच सांगितलें. त्या-बरोबर मित्रविनाशाच्या दुःखामुळें डिंभकानें यमुनेच्या पाण्यांत जलसमाधि घेतली. तें पाहतांच खऱ्या हंसाला भेटून श्रीकृष्ण त्याला म्हणाले कीं, तुझ्या नांवाच्या दुसऱ्याच्च व्यक्तीच्या मृत्यूमुळेंसुद्धां तुझा मित्र या जगांत जिवंत न राहण्याइतका कष्टी होतो आणि त्याच्या प्रत्यक्ष मृत्यूनंतर देखील तुझ्या मनावर मात्र कांहींही परि-णाम होत नाहीं ही मोठ्या आश्चर्याची गोष्ट आहे ! हा उपहास ऐकतांच हंसानेंही भावनेच्या भरीस पडून यमुनेच्या पाण्यांत जल-समाधि घेतली व अशा रीतीनें श्रीकृष्णांचे दोन्हीही शत्रू संपले.

आवश्यक म्हणून या गोष्टी करीत असतां श्रीकृष्णांचें चित्त आपण कांहीं अस्वाभाविक करीत आहोंत अशा चिंतेनें यत्किंचितही व्यथित झालेलें नाहीं. त्यांच्या जीवनांतील या व इतर अशा अनेक

प्रसंगांच्या प्रकाशांत त्यांच्या सत्यवादित्वाच्या प्रतिज्ञेकडे पाहिलें म्हणजे स्थूल दृष्टीच्या व्यक्तीची अगदीं विलक्षण अवस्था होते. युद्धांतील त्यांच्या पलायनासंबंधाचेंही असेंच आहे. सम्राट् जरासंधाच्या अठराव्या आक्रमणाच्या वेळीं श्रीकृष्णांनीं प्रत्यक्ष युद्धाच्या रणघाईतून पलायन केलें होतें असा त्यांच्या भागवतांतील व हरिवंशांतीलही चरित्रांत उल्लेख आहे. कालयवनाच्या मथुरेवरील आक्रमणाच्या वेळीं हातांत हत्यारदेखील न घेतां श्रीकृष्ण त्याच्यासमोरून पळून जाऊं लागल्याचें भागवतांत वर्णन आहे. खास महाभारत संहितेकडेच पाहिलें तर जरासंधाच्या आक्रमणाच्या भयामुळें आपली राजधानी बदलून सौराष्ट्राकडे यादवांच्या गणसंघासह आपण पलायन केल्याची स्वतः श्रीकृष्णच युधिष्ठिरांना कबुली देत आहेत. या सर्व घटनांच्या प्रकाशांत त्यांच्या "न च युद्धात्परावृत्तः" या वाक्याचा अर्थ काय लावावा? व्यावहारिक क्षेत्रांतील श्रीकृष्णांच्या जीवनांत अशासारख्या विलक्षण विरोधाच्या अनेक गोष्टी आढळतील. अधर्मानें कोणासही जिंकलें नाहीं असें ते म्हणतात; पण लोकसमजुतीप्रमाणें धर्माचा जो कांहीं अर्थ होतो व जो त्यांच्या स्वतःच्या चरित्राच्या कालखंडांतही होत असे, तदनुसार पाहिलें तर अधर्माच्या अवलंबाविना कोणालाही त्यांनीं जिंकल्याचें सहसा आढळून येणार नाहीं. ज्या गोष्टी इतर कोणाच्याही आयुष्यांत घडल्या तर त्याला लोकांनीं सहज मिथ्याभाषी व अधार्मिक म्हटलें असतें, त्याच गोष्टी भगवान् श्रीकृष्णांच्या हातून घडल्या असतांही प्राचीन सांस्कृतिक इतिहास त्यांच्यावर हे आरोप पुसटपणानें देखील करावयास धजत नाहींत. स्वाभाविकपणेंच या गोष्टींची कांहीं तरी वेगळी संगति असली पाहिजे, व ती आहे हें निर्विवाद आहे.

धार्मिक क्षेत्रांतील त्यांच्या जीवनाकडे पाहिलें तरी अशींच एकाहून एक गूढें निर्माण होतात. भगवान् श्रीकृष्ण स्वतःच्या अवताराचें प्रयोजन सांगतांना महाभारतामध्येंच दोन ठिकाणीं तरी धर्मसंस्थापना व धर्माचें संरक्षण हींच कारणें सांगतात. भगवद्गीतेच्या चौथ्या अध्यायांत "धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे।"

असें त्यांनीं म्हटलें आहे व महाभारताच्या आश्वमेधिक पर्वांत उत्तंकाला आपल्या अवताराचा हेतु विशद करून सांगतांना त्यांनीं पुनश्च "धर्मसंस्थापनार्थाय धर्मसंरक्षणाय च ।" असे शब्द वापरले आहेत. धर्मसंस्थापना आणि धर्मसंरक्षण हे ज्या व्यक्तीचे जीवनव्यापी हेतु आहेत तिच्याच हातून रासक्रीडा घडलेली आहे हें त्या जीवनांतच उल्लेखिलेलें आहे. रासक्रीडेचें वर्णन निव्वळ भागवतांतच आहे असें नाहीं. तर "हल्लीसकक्रीडनम्" म्हणून तें हरिवंशांतही येतें. महाभारतांतही 'गोपीजनप्रिय' हें विशेषण श्रीकृष्णांना अनेकवार लाविलेलें आढळतें. रासक्रीडा ही धर्म्य आहे काय असा प्रश्न श्रीकृष्ण-चरित्राच्या आजच्याच निरीक्षकाला पडलेला आहे असें नसून राजा परीक्षितीसारख्या सुबुद्ध व्यक्तीलाही तो प्रश्न पडलेला आहे. श्रीमद्भागवताच्या दशम स्कंधांतील रासक्रीडेचें वर्णन ऐकून व त्यावरील आचार्य शुकांचें स्पष्टीकरण ऐकूनही समाधान न पावलेला परीक्षिति शुकाचार्यांना असें विचारतो कीं–

संस्थापनाय धर्मस्य प्रशमायेतरस्य च ।
अवतीर्णो हि भगवानंशेन जगदीश्वरः ।। २८
स कथं धर्मसेतूनां वक्ता कर्ताऽभिरक्षिता ।
प्रतीपमाचरद् ब्रह्मन् परदाराभिमर्शनम् ।। २९
आप्तकामो यदुपतिः कृतवान्वै जुगुप्सितम् ।
किमभिप्राय एतं नः संशयं छिन्धि सुव्रत ।। ३०

—भागवत दशम स्कंध अ. ३३.

"धर्माच्या स्थापनेसाठीं व अधर्माच्या विनाशासाठीं पृथ्वीपति भगवान् अवतीर्ण झाले आहेत असें आपणच मला सांगितलें; मग स्वतः धर्ममर्यादा सांगणारा, त्या मर्यादानुसार आचरण करणारा व त्यांचें संरक्षण करणारा परदाराभिमर्शनासारखें त्या मर्यादांचा भंग करणारें कृत्य करण्यास कसा प्रवृत्त झाला ? त्यांना स्वतःला कांहीं मिळवावयाचें होतें असेंही नाहीं. स्वतः सिद्ध, नित्य तृप्त भग-वंतांनीं हें घृणास्पद कृत्य कोणत्या अभिप्रायानें केलें? आपण माझ्या संशयाची निवृत्ति करावी."

रासक्रीडेचें हें गूढ सोडविण्याचा अनेक लोकांनीं प्रयत्न करून देखील अजूनही त्यावर चर्चा-प्रतिचर्चा चालूच आहे. श्रीकृष्ण व राधा यांच्या संबंधींच्याही वेगवेगळ्या उपपत्ति निर्माण होत आहेत. विशाल जीवनांतील चंद्रावरच्या काळ्या डागाप्रमाणें हा एक कलंक आहे असें म्हणून मुळींच भागत नाहीं. उपासनेच्या क्षेत्रांत या गोष्टींचा समावेश झालेला आहे. इतकेंच नव्हे, तर अंतःकरण निर्वासन करण्याठीं साधन म्हणून रासपंचाध्यायीचा उपयोग होत असतो. भावसाम्राज्याच्या क्षेत्रांत तर या पंचाध्यायीवरच आधारलेल्या मधुर भावाच्या उपासनेचें अत्यंत महत्त्व असून त्रिखंडकीर्ति विवेकानंदांचे गुरु श्रीरामकृष्ण परमहंस व नदियाचे •महान् भगवद्भक्त श्रीगौरांगप्रभु, तसेंच आपल्या महाराष्ट्रांतही श्रीगुलाबराव महाराज प्रभृति महान् संत या विशिष्ट भावाच्या उपासना-संप्रदायाचें आचरण करतांना दिसतात. श्रीगुलाबराव महाराज यांना बुद्धिवादी व विवेचक न म्हणण्याची कोणाचीही प्राज्ञा नाहीं. बौद्धिक क्षेत्रांतील एक आश्चर्य म्हणून कै. साहित्यसम्राट् तात्यासाहेब केळकर यांनींही आदरानें त्यांचा उल्लेख केला आहे. श्रीरामकृष्णांच्या भावमय जीवनावर तर रोमारोलाँपासूनच्या लोकांनीं भक्तिपुष्पें वाहिलीं आहेत. अशा स्थितींत धर्मसंरक्षणार्थ अवतीर्ण झालेल्या भगवान् श्रीकृष्णांच्या जीवनांतील रासक्रीडेचें हें गूढ कसें उलगडावें ? अथवा तें डावलून तरी त्या जीवनांतील संपूर्ण कक्षांचा विचार कसा करतां येईल ? व्यावहारिक, धार्मिक, बौद्धिक, नैतिक व आध्यात्मिक अशा सर्व क्षेत्रांत आपणांस विलक्षण स्वरूपाच्या परस्परविरोधी प्रवाहांचें या महान् जीवनांत मिश्रण झालेलें आढळून येईल. किंबहुना, या सर्व क्षेत्रांतील रूढ कल्पना व भावाभाव यांच्या अतीत असेंच तें चरित्र वाटतें. मानवी देहांत त्या देहांतील सर्व मर्यादांचा अवलंब करून राहणारे भगवान् श्रीकृष्ण सहजरीत्या ज्या वेळीं "अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ।" "अहं बीजप्रदः पिता," "अहमादिर्हि भूतानाम्" असें म्हणून जातात, त्या वेळीं आध्यात्मिक क्षेत्रांतील विचारवंतांनाही गूढ पडल्यावांचून राहात नाहीं. परमेश्वराचें चिरंतन शाश्वत

स्वरूप निर्गुण, निराकार व निरवयव आहे; सगुण,साकार व सावयव असें ईश्वरी स्वरूप असलें तरीही तें विवर्त आहे असें तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रांत निर्वेधपणें मानणाऱ्या तत्त्वज्ञान्यांना देखील विश्वरूपदर्शना-सारखीं महान् कृत्यें सहज रीतीनें घडवून आणणारें व कोणाच्याही तपोबलाचा प्रभाव स्वत:वर न चालू देणारें श्रीकृष्णशरीर हें काय असावें असा प्रश्न पडल्यावांचून राहात नाहीं. तें विवर्त असलें तरी श्रीकृष्ण-शरीराचा विवर्त हा अध्यस्त आहे की अनध्यस्त आहे या विषयाचें गूढ अजूनही आध्यात्मिक विचारवंतांना पूर्णपणें उकल-लेलें नाही. किंबहुना शेवटीं श्रीज्ञानेश्वर महाराजांच्या प्रत्यया-प्रमाणें या विशिष्ट क्षेत्रांतील व्यक्ति "तुज सगुण म्हणू कीं निर्गुण रे। सगुण निर्गुण एकू गोविंदू रे।" अशा निर्णयाप्रत येऊन पोहोंचतात.

श्रीकृष्णांचा विचार करीत असतां जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांतील केवढ्या विलक्षण स्वरूपाच्या गूढतेशीं आपली गांठ पडते हें दिग्दर्शित करण्यासाठींच मी हीं कांहीं स्थळें सांगितलीं.परमेश्वराच्या सर्व अवतारांत भगवान् श्रीकृष्णांच्या इतका लोकांच्या प्रेमाचा व निष्ठेचा विषय झालेला दुसरा अवतार नाहीं. त्यांच्या जीवन-काळीं लोकांचें त्यांच्यावर अपरंपार प्रेम होतेंच; पण त्यानंतर आज हजारों वर्षे तेंच प्रेम नांदत आलेलें आहे. भावजगताचे ते सम्राट् असून कित्येक उपासनासंप्रदायांचें ते आराध्य दैवत व त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचे अंतिम केंद्र आहेत. वल्लभाचार्यांचा शुद्धा-द्वैत संप्रदाय भगवान् श्रीकृष्णांनाच पूर्ण परब्रह्म मानतो. श्रीगुलाब-राव महाराजांच्या 'मधुराद्वैत' संप्रदायांत श्रीकृष्णशरीराला देखील अनध्यस्त विवर्त मानून नित्यत्व मानण्यांत येतें. तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रांतील व्यक्तीची सुद्धां श्रीकृष्णांच्या विषयींची विलक्षण निष्ठा श्रीचैतन्यांच्या एका श्लोकांतून व्यक्त झाली आहे. त्यांना एकदां त्यांच्या शिष्यानें असा प्रश्न विचारला कीं, "जग सत्य आहे वा मिथ्या आहे?" चैतन्यांनीं त्यावर उत्तर दिलें,

जगत्सत्यमसत्यं वा नेतरेति मतिर्मम ।
श्रीकृष्णचरणम्भोजं सत्यमेव न संशयः ॥

—चैतन्य चरितावलि.

" जग सत्य आहे कीं असत्य आहे हें मला माहीत नाहीं; पण श्रीकृष्णांचीं चरणकमलें मात्र सत्य आहेत हें निर्विवाद आहे."

तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रांतील श्रीकृष्णांच्या या विशिष्ट वस्तुस्थितीबरोबरच उपासक-भक्तीच्या वाङ्मयाचा प्रचंड विस्तार पाहिला तर मन थक्क होऊन जातें. भारतवर्षांत एकही प्रांत असा नाहीं कीं जेथें श्रीकृष्णांचे एकांतिक उपासक नाहींत. त्यांच्यावर निर्माण झालेल्या सूरदासांच्या व मिरा देवीच्या काव्यांनीं सारा उत्तर भारत व्यापला आहे. विद्यापति व चंडीदास यांच्या वंगगीतांनी बंगाली जनतेचीं अंतःकरणें भारलेलीं आहेत. निव्वळ महाराष्ट्रापुरतेंच पाहिलें तरी श्रीज्ञानदेवापासून तर तुकाराम महाराजांपर्यंत कोणत्याही संतांच्या अभंगाची गाथा श्रीकृष्णांच्या बालक्रीडेच्या अभंगांवांचून पूर्ण होत नाहीं.

निव्वळ राजकारणाच्या व व्यवहाराच्या क्षेत्रांत उतरलें तर अशीच वस्तुस्थिति दृष्टोत्पत्तीला येईल. राज्यशास्त्र व राजकारण या विषयावर महाभारतांतून भगवान् श्रीकृष्णांचे म्हणून जे जे विचार व्यक्त झाले आहेत ते इतके चिरंतन स्वरूपाचे आहेत कीं, कौटिल्यासारख्या महनीय व्यक्तीच्या अर्थशास्त्रावरील ग्रंथांतसुद्धां तत्त्वतः त्याहून वेगळा असा विचार आढळत नाहीं. नुसते देव, पूर्ण परब्रह्म, वा तात्त्विक विचार मांडणारी राज्यशास्त्रावरील अधिकारी व्यक्ति एवढेंच श्रीकृष्णांचें स्वरूप नाहीं. यश व श्रीकृष्ण या दोन शब्दांची जणूं कीं काय सांगड घातलेली आहे अथवा ते एकमेकांचे पर्यायशब्द आहेत असें वाटूं लागण्याइतकें फलदायी कर्तृत्व त्यांच्या जीवनांत दृष्टीस पडतें. एकदां नव्हे तर दोनदां धर्मसाम्राज्याची त्यांनीं स्थापना केली आहे. तत्कालीन पराक्रमी राजमंडळाची त्यांच्याविरुद्ध झालेली एकजूट त्यांनीं अनेकवार भंगून शेवटीं तर विनाशाच्या रणकुंडांत भस्मसात् करून टाकली आहे, व हेंही सर्व इतक्या सहजपणें व अशा पद्धतीनें कीं जगांतील मोठमोठ्या कारस्थानी राजकीय पुरुषांना विस्मय वाटावा! युद्धकलेच्या सर्व क्षेत्रांत प्रथम श्रेणीचें स्थान त्यांनीं मिळविलें होतें. कोणत्याही

युद्धपद्धतीचा उल्लेख आला असतां "कृष्णादवा देवकीपुत्रात्" या भारतांत येणाऱ्या शब्दप्रयोगावरून हें उघड दिसतें.

राजनीतीचा व्यावहारिक प्रांत सोडून तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रांत शिरलें तर काय दृष्टीस पडेल ? केवळ सातशें श्लोकांतील संवादांतून जगताच्या या महान् नेत्यानें जें तत्त्वज्ञान सांगितलें त्याचा अर्थ काय करावा याविषयीं आजसुद्धां वादविवाद चालू आहेत. त्या तत्त्वज्ञानाची महती इतकी विलक्षण आहे कीं, त्या त्या संप्रदायाच्या प्रत्येक पुरस्कर्त्याला त्यांतील श्रीकृष्णांच्या उक्तीचा आधार घेतल्यावांचून आपल्या म्हणण्यास पूर्णता येऊंच शकत नाही असें वाटतें. श्रीमदाद्य शंकराचार्यांपासूनचे सर्व आचार्य, कै. लो. टिळक, योगिवर्य अरविंद घोष, डॉ. राधाकृष्णन्, ॲनी बिझांट, म. गांधी प्रभृति भारतीय राष्ट्रांतील आधुनिक सर्वश्रेष्ठ पुरुष वर्तमानकाळांत देखील या तत्त्वज्ञानाच्या प्रभावानें प्रभावित झालेले असून अजूनही त्या तत्त्वज्ञानावर नवीन नवीन उपपत्त्या बसविण्यांत येत आहेत व सहस्रावधि पृष्ठांचे ग्रंथ उपलब्ध होत आहेत; आणि तरीही श्रीकृष्णांच्या म्हणण्याचा निश्चित अर्थ काय यासंबंधींचें प्रश्नचिन्ह अद्याप अल्पांशानेंही पुसट झालेलें नाहीं. श्रीकृष्णांच्या जीवनाचा प्रभाव हिंदुस्थानांतीलच नव्हे तर भारताबाहेरील लोकांवरदेखील पडलेला आहे. त्या प्रभावाला धर्माचीं बंधनें नाहींत, राष्ट्राचीं नाहींत, किंवा रक्तवंशाचींही नाहींत. युरोपियन, ख्रिस्ती व मुसलमान समाजांतील त्यांच्या एकांतिक भक्तांवरून हें स्पष्ट दिसतें.

भगवान् श्रीकृष्णांच्या चरित्रावर प्रमाण म्हणून अथवा ज्यांचा विचार अवश्य केलाच पाहिजे असे तीन ग्रंथ आहेत. त्यांच्या राजकीय, धार्मिक, सामाजिक व आध्यात्मिक क्षेत्रांतील जीवनावर महाभारत प्रकाश टाकतें. त्यांच्या महाभारतांत केवळ ध्वनित केलेल्या चरित्राचा विस्तार हरिवंशांत आहे व त्यांच्या देवत्वाविषयीं सर्व शंका निर्मूल करण्याचें कार्य श्रीमद्‌भागवतानें केलेलें आहे. सारे उपासनापंथ व संप्रदाय भागवतांतून निघालेले आहेत. त्यांच्या जीवनाचा विचार करीत असतां या तीन दीपस्तंभांच्या साहाय्यानेंच

तें जीवन पाहिलें पाहिजे. तात्पर्य, श्रीमदाद्य शंकराचार्यांपासून योगी अरविंद व लो. टिळक यांच्यापर्यंतच्या प्रतिभासंपन्न पंडितांची प्रतिभा गुंगवून टाकणारा महान् तत्त्वज्ञ, सर्व राजकीय पुरुषांना अखंड मार्गदर्शक असा महान् साम्राज्य–निर्माता, व दुष्ट क्षत्रांचा विध्वंस करणारा धर्मसंस्थापक, चैतन्य–रामकृष्णापर्यंतच्या भाव-जगतांतील उपासकांचा केवळ प्राण, व नवसमाजाच्या नीतिमूल्यांचा आविष्कार करूं इच्छिणाऱ्या लोकांचा शाश्वत पथप्रदर्शक, अशा अनेक नात्यांनीं भगवान् श्रीकृष्णांच्या चरित्राकडे जों जों पाहूं लागावें तों तों त्याची गूढता व व्यापकता प्रतिभा व मन यांच्या सामर्थ्याच्या पलीकडची आहे असेंच प्रत्ययास येईल. या सर्वव्यापी व भव्य जीवनाकडे पाहण्याची मी कोणती दृष्टि अंगीकारणार आहें हें पुढील व्याख्यानांत स्पष्ट करीन.

विशाल सांस्कृतिक जीवनाचा दृष्टिकोन

पूर्णावतार भगवान् श्रीकृष्णांच्या गूढ व व्यापक जीवनाकडे पाहण्याचे विविध दृष्टिकोन आहेत. त्यांपैकीं कोणत्याचाही वापर करून त्यांच्या चरित्राचें अवगाहन केलें तरी अधिष्ठानसत्तेचें सामर्थ्यच असें आहे कीं, शेवटीं त्यामुळें कल्याणच होईल.अधिष्ठान-सत्तेच्या या सामर्थ्याचें वर्णन करीत असतां नारदांनीं युधिष्ठिराला असें सांगितलें आहे कीं–

गोप्यः कामाद् भयात्कंसः द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः ।
सम्बन्धाद्वृष्णयः स्नेहाद्यूयं भक्त्या वयं विभो ।। ३१

—भागवत सप्तम स्कंध अ. १

गोपी कामानें, कंस भयानें, शिशुपालादि लोक द्वेषानें, यादव व तुम्ही नात्यामुळें व आम्ही भक्तीमुळें श्रीकृष्णाशीं संबद्ध झालों व या प्रत्येकाचें कल्याण झालें. नारदाच्या याच वाक्याचा अनुवाद वेदस्तुतीच्या पुढील ओळींतही झालेला आहे.

स्त्रिय उरगेन्द्रभोगभुजदण्डविषक्तधियः । २३

—भागवत, स्कंध १०–८७

त्यामुळें भगवान् श्रीकृष्णांच्याकडे पाहण्याचे सर्व दृष्टिकोन अखेरीस कल्याणप्रदच ठरतात. तरी पण त्या विशाल जीवन-सागराच्या ज्या विशिष्ट तरंगांनीं आज आपल्या राष्ट्राचे व व्यक्तींचे कल्याणमार्ग उजळतील त्यांच्याकडेच अधिक पाहण्याचें मीं ठरविलें आहे. वेदरूपी ज्ञानसागरांतून साधकांनीं काय घ्यावें याचें विवेचन करीत असतां स्वतः भगवान् श्रीकृष्णच अर्जुनाला असा उपदेश करतात कीं––

यावानर्थ उदपाने सर्वतः सम्प्लुतोदके ।
तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ।। –गीता अ. २–४६

व्याख्यान २ रें, ता. २७।३।५२

"जलाशय संपूर्ण भरलेला असला तरी आपल्याला हवें तितकेंच पाणी घ्यावयाचें असतें त्याचप्रमाणें विचक्षण ब्राह्मणांनीं सर्व वेदांच्या ज्ञानसागराच्या विषयींही वागावें."

साधनयोग, भावजगत्, उपासना इत्यादि सर्व गोष्टींवर माझा पूर्ण विश्वास आहे. रामकृष्ण परमहंस व श्रीचैतन्य यांच्या सारख्यांचीं अनुभूतीच्या प्रांतांतील सत्यें मी नाकारूं शकत नाहीं. बालकृष्णांचें हृदयंगम स्वरूप व कानांत सुधेचा वर्षाव करून जिवाला मुक्त करणारे त्यांच्या बासरीचे निनाद मलाही मोहित करतात. पण संकटमय परिस्थितीतील भारत राष्ट्राच्या व मानवतेच्याही आजच्या गरजेच्या दृष्टीनें भगवान् श्रीकृष्णांना मी जर अशी प्रार्थना केली कीं, "बन्सी बजाना छोड दो, बन चक्रसुदर्शनधारी।" तर तें कांहीं चुकेल असें नाहीं. अर्जुन भीष्मांच्या बाणांनीं खिळून गेला असतां, पांडवांच्याकडील मोठमोठे योद्धे पळून जात असतां, व सात्यकीसारखे लोकही त्यांना आवरूं शकत नसतां, बन्सीधारी श्रीकृष्णानें सुदर्शनच हातीं घेतलें होतें हें कांहीं कोणास सांगावयास नको.

आज आपल्या राष्ट्रांत एका बाजूला भौतिक जडवाद व दुसऱ्या बाजूला निधर्मी राज्यकल्पना यांनी धर्म व नीतिकल्पनांवर कुरघोडी चालविली असून सहस्रावधि वर्षे या राष्ट्रांत मांगल्य उत्पन्न करणाऱ्या जीवननिष्ठांपासून राष्ट्र ढळत चाललें आहे. मॅकेव्हिलीनें केवळ समर्थ राज्यतंत्राचा पुरस्कार करण्यासाठीं निधर्मी राज्यव्यवस्थेची जी घोषणा केली तिचें विकृत थैमान हल्लीं येथें चालू आहे. आपल्या मूलभूत दृष्टीपासून आपण ढळतों आहोंत. जगांतील मानवतेंतही यापेक्षां विभिन्न वस्तुस्थिति आहे असें नाहीं. जुन्या जीवनमूल्यांना धक्का मिळालेला आहे व जुन्या नीतिमंदिराला चिरे पडत चालले आहेत. नव्या नीतिमंदिराची उभारणी करावयास आवश्यक तीं मूल्यें उत्पन्न झालेली नाहींत व त्यांच्या अभावीं राष्ट्रांत कोणतीही निष्ठा उरलेली नाहीं. वेगवेगळ्या वादांचे (isms) एकांगी अभिमान फक्त वाढीस लागले आहेत. लॉर्ड

ॲक्टननें एके ठिकाणीं असें म्हटलें आहे कीं, Isms corrupt people's mind. Power corrupts only its possessor. नुसत्या निधर्मी-पणाच्या निष्ठाशून्य उद्घोषांमुळें विधायक स्वरूपाचा जीवनाचा कोणताही दृष्टिकोन भारत देशांतली आजची राज्यसत्ता उत्पन्न करूं शकत नाहीं. गेल्या दीडशें वर्षांच्या पारतंत्र्याच्या अवस्थेंत येथें असलेल्या राजसत्तेला या समाजांत असा कोणताही दृष्टिकोन उत्पन्न करण्याचें कांहींच कारण नव्हतें. तात्पर्य, पूर्वीची राजसत्ता परकी म्हणून व आजची निधर्मी म्हणून जीवननिष्ठा उत्पन्न करा-वयाच्या संबंधीं सारख्याच असमर्थ आहेत. अशा स्थितींत रिकाम्या धर्मशाळेंत कोणत्याही वाटसरूनें जावें त्याप्रमाणें युरोपखंडांत उत्पन्न झालेल्या वेगवेगळ्या वादांना येथें आपला प्रभाव गाज-विण्यास भरपूर अवसर मिळत आहे. त्यांतल्या त्यांत जड भौतिक वाद व त्याच्यांतून अलीकडे निर्माण झालेला मार्क्सो–लेनिनिस्ट संप्रदाय यांचा येथें दिवसेंदिवस अधिक प्रभाव पडत चालला असून भारतीय जीवनाचें प्राचीन मंदिर भुईसपाट होण्यासारखी परिस्थिति निर्माण झाली आहे. सुसंस्कृततेचा अंत केव्हां होतो व तिची सुरुवात केव्हां होते याचें वर्णन करीत असतां सुप्रसिद्ध लेखक बर्ट्रन्ड रसेल यानें एका ठिकाणीं असे सुंदर उद्गार काढले आहेत कीं–

Civilization only begins when men say I believe, but I may be wrong. It ends when men say, I know the truth, I know what you ought to do, and it is my mission and duty to see that you do it.

सुसंस्कृततेच्या अंताचें हें विशिष्ट वातावरण नुसत्या सत्तेनें उत्पन्न होऊं शकत नाहीं; पण परिभाषांना व आश्वासनांना फसवून केलेल्या एकाद्या वादाच्या एकांगी दृष्टिकोनामुळें मात्र ही गोष्ट निश्चित होऊं शकते. भौतिक वादानें एका विशिष्ट दृष्टिकोनानें जगाकडे व जीवनाकडेही पाहिलें; पण बहुरंगी जीवनाचें तें केवळ एक अंग होय. जीवनाला आणि जगालाही इतर अनेक बाजू आहेत; आणि त्या सर्वांचा विचार करण्याची तितकीच आवश्यकता आहे. या गोष्टीचा विचारही हे पुरस्कर्ते ध्यानांत घेत नाहींत. सगळीच

घडी नवी बसवीत असतांना त्यापेक्षां वेगळ्या स्वरूपाच्या जीवनाचा विचार करण्याची जी दृष्टि आहे तिची यथार्थ जाणीव भगवान् श्रीकृष्णांचें विशाल जीवन व त्या जीवनांतून आविष्कृत झालेलें तत्त्वज्ञान देऊं शकतें, हें श्रीकृष्णांनीं सांगितलेल्या गीतेवरील अरविंद व लोकमान्य यांच्या वर्तमानकाळांतील विवेचनावरूनही दिसून येईल. संघर्षाच्या वणव्यांत सांपडलेल्या व विनाशाच्या काठावर आलेल्या मानवतेला जशी पुनर्रचनेच्या दृष्टीनें या नव्या दृष्टीची आवश्यकता आहे त्याचप्रमाणें भारत राष्ट्राला आपलीं मूल्यें ओळखण्याच्या दृष्टीनेंही या दृष्टीची आवश्यकता आहे. भगवान् श्रीकृष्णांच्या विशाल जीवनांतील ह्या विशिष्ट भागाचें दिग्दर्शन घडविणें हाच माझा या व्याख्यानमालेंतील हेतु आहे. महाभारत-कारांनीं वर्णन केलेलें भगवान् श्रीकृष्णांचें जीवन हें याच दृष्टि-कोनांतून झालेलें आहे. सर्व जगाचा उद्धारक, द्रष्टा, धर्माचा संस्थापक, यशस्वी राजपुरुष, अधर्माचा निखंदक, व शाश्वताचा मार्गदर्शक हें महाभारतांतील भगवान् श्रीकृष्णांचें स्वरूप आहे.

पूर्वसंदर्भ

भगवान् श्रीकृष्ण हे युगपुरुष होते हें निर्विवाद आहे. आत्म-विस्मृतिरूप अधर्म परकीयांच्या आक्रमणामुळें किंवा स्वतःच्या अधःपतनामुळें जेव्हां वाढीस लागतो, तेव्हां त्याचा नायनाट करून त्या जागीं आत्मज्ञानरूपी धर्माची प्रतिष्ठापना करणें हें युगपुरुषांचें काम आहे. महाभारताच्या जयनामक इतिहासांत श्रीकृष्णांनीं हें काम कसें केलें याचें वर्णन आहे. भारताचा इतिहास हा सांस्कृतिक इतिहास आहे हें मी स्पष्ट केलेंच आहे. भारतीय जीवनाच्या परमो-च्चतेचें, अधःपतनाचें व पुन्हां परिस्थितीवर मात करून घडून आलेल्या पुनरुत्थानाचें या इतिहासांत महर्षि व्यासांनीं दर्शन घडवि-लेलें असून त्यापासून आज राष्ट्राला आत्मज्ञान प्राप्त व्हावें हा महर्षि व्यासांचा हेतु आहे. म्हणूनच त्यांनीं ‘ इतिहासप्रदीप ’ असें त्याचें नामकरण केलें आहे. मागच्या पंचवीस व्याख्यानांतून महाभारताच्या काळीं राज्यसंस्था भ्रष्ट, नेतृसंस्था अधःपतित, सचिवसंस्था पापी,

धर्म दुर्बळ, व तेजस्वी नि तत्त्वज्ञानी पुरुष अकर्मण्य किंवा निरुपयोगी कसे झाले होते याचें चित्र मीं रेखाटलें आहे. बलवान् म्हणेल तो धर्म व सत्ताधारी म्हणेल ती नीति अशी परिस्थिति उत्पन्न होऊन धर्म व तत्त्वज्ञान यांनीं सामर्थ्याला नियंत्रित करण्याऐवजीं सामर्थ्यच त्यांना नियंत्रित करूं लागलें. अधर्माचें अभ्युत्थान तें हेंच होय.

हें संकट बाह्य आक्रमणाचें नसून अंतर्गत आक्रमणाचें होतें. असें आक्रमण नष्ट करावयास सर्व मानवी कोमल भावनांवर विजय मिळवून अंतःकरण वज्राप्रमाणें कठिण व समष्टि-जीवनाच्या आत्यंतिक कल्याणाच्या जीवनाशीं एकरूप करावें लागतें. अपूर्ण मानवी जीवनाच्या मर्यादेंत ही गोष्ट बसू शकत नसल्यामुळें पूर्णावताराशिवाय हें कार्य कोण करूं शकणार? पूर्णावतार भगवान् श्रीकृष्णांना धर्मसंस्थापनेच्या कार्यास कां प्रवृत्त व्हावें लागलें व आपल्या या कार्यासाठी त्यांनीं कोणतें साधन वापरलें एवढ्याच गोष्टीचें मी दिग्दर्शन केलें आहे. श्रीकृष्णांनी हें कार्य कसें पूर्णावस्थेस नेलें व त्यांनीं धर्माची प्रतिष्ठापना केली म्हणजे काय केलें हें या व्याख्यानमालेंतून पाहावयाचें आहे. म्हणजे या सांस्कृतिक इतिहासाचें निरीक्षण पूर्ण होईल. पण हें पाहात असतांना त्या इतिहासाचें सम्यक् ज्ञान करून घ्यावयाचें असलें तर विकृत संस्कारांनी डागळलेलीं अंतःकरणें मात्र नकोत असा जो इषारा मी मागें दिला होता तोच येथेंही देणें क्रमप्राप्त आहे.

टीकाकारांचा विकृत दृष्टिकोन

भारतीय राष्ट्र हें ऋग्वेदापासूनच पूर्णावस्थेस पोहोंचलेल्या निर्गत संस्कृतीचें (Deductive) राष्ट्र असल्यामुळें त्याचा इतिहास उलगडतांना हळूहळू विकसित होणाऱ्या मानवसंघाच्या इतिहासाच्या कल्पनेची कास सोडणें आवश्यक ठरतें. दुर्दैवानें या देशाचा इतिहास उलगडावयास पाश्चात्य संशोधक पुढें आले व तेही या देशाचा आत्माभिमान नष्ट करण्याचा हेतु अंतःकरणांत धरून पुढें आले. मॅक्समुल्लरसारख्या पंडितांनीं आपल्या या कामगिरीसंबंधानें स्टेट सेक्रेटरीला पत्र पाठवतांना भारतीयांचा त्यांच्या धर्म व संस्कृती-

वरील अभिमान नष्ट करण्याच्या बाबतींत आपण यशस्वी झाल्या-बद्दल समाधान व्यक्त केलें असून पुढें तो त्यांत (खंड२ रा) लिहितो–
"If Christianity dose not step in, whose fault will it be ?"
मॅक्समुल्लर साहेब आपला हा हेतु स्पष्ट केल्यावांचून राहिले नाहींत. म्हणून जस्टिस वुडड्रॉफ यानें या इतिहाससंशोधनाचा परिणाम म्हणून India has become ignorant of its racial spirit असे उद्गार काढले असले तर त्यांत नवल नाहीं. त्यांच्या संशोधनांत राजकीय हेतु होता व त्यावर आधारलेल्या शिक्षणतंत्राच्या संस्कारांनीं जी पिढी उत्पन्न झाली ती आत्मविस्मृत झाल्याबद्दल त्यांनीं आनंदाचे उद्गारही काढले आहेत. सर व्हॅलेंटाईन चिरोल हे स्वतःचें समाधान व्यक्त करतांना म्हणतात :–

Out of the ancient world of India we have raised an Indian middle class with one foot perhaps still lingering in Indian civilization; but with the other, certainly planted in Western civilization.

त्यामुळें खऱ्या अर्थानें आत्मविस्मृति घडून आली. इतिहासाच्या क्षेत्रांत ही जी विलक्षण उलथापालथ झाली तिचे परिणाम आतां स्वतंत्र भारतांतील लोकांना जाणवूं लागले आहेत. भारताचा इतिहास भारताच्या दृष्टिकोनांतूनच उलगडला पाहिजे हें विचक्षणांना पटूं लागलें आहे ही सद्भाग्याची गोष्ट होय. ना. मुनशी यांनीं असा भारतीय दृष्टिकोनांतून इतिहास निर्माण करण्याचा प्रयत्न करण्यासाठीं स्वतंत्र भारतीय इतिहाससमिति स्थापन केलेली असून तिच्या द्वारा त्या इतिहासाचा वैदिक कालखंड या नांवाचा प्रथम खंड प्रकाशितही केला आहे. त्या खंडाला जोडलेल्या प्रस्तावनेंत स्वतः ना. मुनशीच असें लिहितात कीं–

Unfortunately for us, during the last two hundred years we had not only to study such histrories, but unconsciously to mould our whole outlook of life upon them. Few people realise that the teachings of such histories in our Schools and Universities have substancially added to

the difficulties which India has had to face during the last hundred years, and never more than during recent years. Generations after generations, during their School or College career, were told about the successive foreign invasions of the country; but little about how we resisted them and less about our victories. They were taught to decry the Hindu social system, but they were not told how this system came into existence as a synthesis of political, social, economic, and cultural forces. How it developed in the people the tenacity to survive catastrophic changes for millennia. How it protected life and culture in times of difficulty by its conservative strength and in favourable times developed an elasticity which made ordered progress possible; and how its vitality enabled the national culture to adjust its central ideas to new conditions. The attempts of British Scholars with the exception of Tod, wherever they have taken these histories as reliable source-books, have hindered rather than helped the study of Indian History. So high an authority as Dr. Maulana Nadvi in his Presidentital address at the early medieval India section of the Seventh Session of the Indian History Congress expressed the verdict of modern scholars that both the selection and translation of these extracts have not been honest.

—The History and Culture of the Indian People
(Vedic Age) pp. 8–9

"अशा पद्धतीनें निर्माण झालेले इतिहास स्वाभाविकपणेंच इतिहासाच्या दृष्टीनें महत्त्वपूर्ण नसतात. दुर्दैवानें गेल्या दोनशें वर्षांत, अबुद्धिपूर्वक कां होईना, पण अशा अनैतिहासिक इतिहासांचेंच अध्ययन करावें लागून आपला जीवनाचा दृष्टिकोनही तदनुसार बनविण्याची आपणांवर पाळी आली. अशा इतिहासाचें विद्यापीठांतून व शाळांतून मिळणारें शिक्षण अधिकाधिक अडचणीच उत्पन्न करावयास कारणीभूत झालें ही गोष्ट फारच थोड्या लोकांच्या

ध्यानांत आली. अशा प्रकारच्या इतिहासांतून घडलेल्या गोष्टींच्या यथादर्शन चित्रलेखनाचा सर्वस्वी अभाव दिसून येतो. अनेक पिढ्यांच्या विद्यार्थ्यांना भारतावर झालेल्या आक्रमणांचें संपूर्ण वर्णन या इतिहासांनीं केलेलें पाहावयास मिळतें; पण त्या आक्रमणांचा प्रतिकार करण्यासाठीं भारतीयांनीं जे अपूर्व प्रयत्न केले व त्यांनीं परकीयांवर जे विजय मिळविले त्याबद्दल त्यांत अवाक्षरही आढळून येत नाहीं. भारतीयांच्या समाजरचनेची या इतिहासांतून भरपूर निंदा करण्यांत आली आहे. पण ही समाजरचना कोणत्या राजकीय, आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक घटनांच्यामुळें अस्तित्वांत आली याचा उल्लेखही त्यांत केलेला नाहीं. या समाजरचनेनें भारतीयांचें अडचणीच्या काळांत आपल्या स्थिरत्वामुळें कसें संरक्षण केलें व उत्कर्षाच्या काळांत तिच्या लवचिकपणामुळें त्यांची कशी उन्नति झाली याबद्दल त्या पुस्तकांत एक शब्दही सांपडत नाही. पाश्चात्य पंडितांचे प्रयत्न व त्यांनीं वापरलेली प्रमाणें यांनीं भारतीय इतिहास उलगडण्यास साहाय्य करण्याऐवजीं त्यांत एक प्रकारें उपद्रवच उत्पन्न केला आहे. आधारांचें साधें भाषांतर व त्यांची निवड करीत असतांनासुद्धां त्यांची कशी अवस्था असते याबद्दल सातव्या भारतीय इतिहास परिषदेंतील मध्ययुगीन भारत विभागाचे अध्यक्ष डॉ. मौलाना नाडवी यांच्यासारख्या उत्तरदायी गृहस्थानें असे उद्गार काढले आहेत कीं, निवड व भाषांतर या दोन्ही गोष्टींत प्रामाणिकपणा नाहीं." नामदार मुनशी यांचा स्वतःचा ग्रंथ या दोषापासून किती मुक्त आहे हा प्रश्न अर्थातच वेगळा. पण मुनशी यांनीं उल्लेखिलेल्या इतिहासपरिषदेच्या विभागाध्यक्षानें जें म्हटलें आहे, तोच इषारा स्वामी विवेकानंदांनीं त्याच्या किती तरी पूर्वीं दिलेला आहे. नासदीय सूक्ताच्या युरोपियन पंडितांनीं केलेल्या भाषांतरासंबंधीं स्वामीजी म्हणतात :—

In translating the *Suktas*, pay particular attention to the Bhashyakaras and pay no attention whatever to the Orientalists. They do not understand a single thing about our Shastras. It is not given to dry philologists to under-

stand philosophy or religion .... for instance, the word 'आनीदवातम्' in Rigweda was translated "He lived without breathing." Now here the reference is really to the chief Prana, and 'अवातम्' has the root-meaning for unmoved, that is vibration. It describes the state in which the Universal Cosmic Energy or Prana remains before the Kalpa begins. The Bhashyakaras explain everything according to sages and not according to the so-called European Scholars. What do they know ?

" ऋग्वेद सूक्तांचें भाषांतर करतांना पाश्चात्य पंडितांच्याकडे मुळींच पाहूं नका. भाष्यकारांवरच विशेष भर ठेवा. पाश्चात्य पंडितांना आमच्या शास्त्रांतील अवाक्षरही कळत नाहीं. भाषाशास्त्राचा शुष्क काथ्याकूट करणाऱ्यांना तत्त्वज्ञान आणि धर्म यांचें ज्ञान संभवत नाहीं. उदाहरणार्थ, 'आनीदवातम्' या ऋग्वेदीय शब्दांचें भाषांतर 'तो श्वासोच्छ्वासाशिवाय राहात होता' असें करण्यांत आलें आहे. खरें पाहिलें तर या ठिकाणीं मुख्य प्राणाचा संबंध असून 'अवातम्' याचा अर्थ, त्याच्या धातूस धरून निःस्पंद असा आहे. कल्पापूर्वीं विश्वाचा महाप्राण ज्या स्थितींत राहतो त्या स्थितीचें हें वर्णन आहे. म्हणून म्हणतों कीं, ऋषिमुनींच्या परंपरेला अनुसरून साऱ्या गोष्टी समजून घ्या. पंडित म्हणविणाऱ्या पाश्चात्य अभ्यासकांच्या नादीं लागू नका. त्यांना काय समजतें आहे ?"

पाश्चात्य संशोधकांच्या संशोधनशास्त्रावर भिस्त ठेवून त्यानें प्रभावित झाल्यामुळें भारतीय शरीरांत विलायती अंतःकरणें उत्पन्न झालेले लोक मोठमोठे पंडित असूनही भारतीय वाङ्मयाच्या संशोधनास अपात्र ठरण्याचा संभव कसा उत्पन्न होतो व मुळांत तें संशोधनशास्त्रच कसें अशास्त्रीय थोतांडावर आधारलें आहे याचें उत्कृष्ट चित्र महाराष्ट्रांतील विख्यात प्रतिभासंपन्न पंडित श्री. अप्रबुद्ध यांचा ऋग्वेदाचा संदेश या ग्रंथांत चित्रित केलेलें आहे. केवळ दुराग्रह व अहंकार यांमुळें भारताविषयींसुद्धां श्रीकृष्ण, कौरव-पांडव व भारतीय युद्धाची घटनाच खोटी असल्याचा कांगावा याच पाश्चात्य

लेखकांनीं केलेला आहे. वेबरसारख्याची गोष्ट सोडून दिली तरी मॅक्समुल्लर, कीथसारख्यांचीही हीच अवस्था आहे. तोच बेछूटपणा या दृष्टिकोनाच्या आहारीं गेल्यामुळें भारतीय लेखकांतही कसा उतरला आहे हें ज्यांना पहावयाचें असेल त्यांना वानगीदाखल कै. रमेशचंद्र दत्त यांच्याच एका उद्‌गाराचा नमुना दाखवितो. ते म्हणतात :—

" As a historical narrative of the principal incidents of the war, the present Epic is utterly valueless. For the events and incidents in it have been changed and the names of the heroes are later interpolations.... And if the heroes of the Epic are mythical, the heroine is still more so."

—(History of Civilization in Ancient, India, Page 186.)

"ऐतिहासिक वृत्तान्त या नात्यानें महाभारत ग्रंथ कवडीमोलाचा आहे. त्यांतील मूळ घटनेंत अजिबात फरक केला गेला आहे व त्यांतील पात्रें सर्वस्वी काल्पनिक आहेत. त्यांतील प्रमुख पुरुष काल्पनिक आहेत व नायिका तर सर्वस्वीच काल्पनिक आहे."

पण व्हिन्सेंट स्मिथ, डॉ. विन्टरनिट्झ प्रभृति रमेशचंद्र दत्तासारख्यांच्या गुरुसंप्रदायांतील लोकांनीं देखील महाभारताची व त्यांतील पुरुषांची ऐतिहासिकता मान्य करून त्यांना परस्पर चोख उत्तर दिलेलें असल्यामुळें वेगळ्या उत्तराची आवश्यकता नाहीं. इतिहास हें आतां एक शास्त्र झालें असून त्याच्या शास्त्रीय दृष्टिकोनांत रामायण व महाभारताचे ग्रंथ कसे बसतात हें मी माझ्या श्री रामायणावरील व्याख्यानमालेंत दाखवून दिलेंच आहे. असो.

पुढें श्रीकृष्णांची ऐतिहासिकता पटली तरी पराक्रम, तत्त्वज्ञान, द्रष्टेपण व भक्ति या गोष्टी एकत्र असणें उगाचच असंभवनीय मानून गवळ्यांचा पुढारी श्रीकृष्ण, पांडवांचा धूर्त मित्र श्रीकृष्ण व गीतोपदेष्टा श्रीकृष्ण हे मुळांत वेगवेगळे असून पुढें त्यांचें एकीकरण झालें या मताचा अवलंब केवळ कपोलकल्पित कल्पना म्हणून करण्यांत आला. डॉ. विंटरनिट्झसारखे पाश्चात्य व डॉ.

रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर यांच्यासारखे पौरस्त्य या दृष्टि-कोनाच्या आहारीं गेले. वेबरनें तर याच्याही पुढें उडी मारून नारायणीय धर्म अथवा भागवत धर्म, श्वेतद्वीपांत नारायणानें नारदाला सांगितला या महाभारतांतील उल्लेखावरून भक्तिसंप्रदाय बाहेरून हिंदुस्थान देशांत आलेला आहे व हिंदुस्थानाबाहेरील जगांत केवळ ख्रिश्चन धर्मच भक्तिप्रधान असल्यामुळें त्यापासूनच हिंदुस्था-नांत भक्तिसंप्रदाय उत्पन्न झाला अशीही कल्पना मांडावयास कमी केलें नाहीं! वास्तविक ख्रिस्ताचा जन्मही नव्हता अशा काळीं पाणिनि व बुद्ध या ख्रिस्तपूर्वकालीन पुरुषांनाही भागवत धर्म व भक्ति-संप्रदाय पूर्णपणें माहीत होता. पण लक्षांत कोण घेतो ? श्रीकृष्ण अनेक नसून एकच आहेत हें मत डॉ. भांडारकरांना उत्तर देऊन लोकमान्य टिळकांनीं गीतारहस्यांत मांडलेलें आहे. त्यांतच डॉ. विंटरनिट्झ् यालाही उत्तर मिळतें. हें मत व त्याचें लोकमान्यांनीं दिलेलें उत्तर माझ्या महाभारतावरील व्याख्यानांच्या ग्रंथांत आलेलें असल्यामुळें मी त्याचा येथें उल्लेख करीत नाहीं.

या विकृत दृष्टिकोनांच्या व्यर्थतेचें ज्ञान हल्लीं विचक्षण विचार-वंतांना होऊं लागलें आहे. याची साक्ष म्हणजे भारतीय इतिहास समितीचा प्रयत्न होय. महाभारतेतिहासाचा अथवा भगवान् श्रीकृष्णांच्या कार्याचा व शिकवणुकीचा विचार करतांना आणखी दोन अत्याचारी प्रवृत्तींपासून व संप्रदायांपासून सावध राहण्याची नितान्त आवश्यकता आहे. आधीं गृहीत कृत्यें धरून आपला विकृत दृष्टिकोन ते लादतात. हेतुपुरःसर भारतीय इतिहासाचें व वाङ्मयाचें विडंबन करणारे ते दोन पंथ म्हणजे एक गांधीजीच्या नांवावर चाल-लेला अहिंसकांचा संप्रदाय व दुसरा कम्युनिस्टांचा संप्रदाय हे होत. त्यांच्या या विकृत दृष्टिकोनांची व त्यांपासून होणाऱ्या इतिहास-विडंबनाची कल्पना मी आपणांस पुढच्या व्याख्यानांत देईन.

आक्षेपक

अहिंसावादी संप्रदाय व कम्युनिस्ट संप्रदाय हे तत्त्वज्ञान व दृष्टिकोन या दोन्ही दृष्टीनीं परस्परांपासून कितीही दूर असले तरी भारतीय वाङ्मयाच्या विडंबनाच्या दृष्टीनें दोघांच्याही कार्याची परिणति सारखीच आहे. किंबहुना एका दृष्टीनें कम्युनिस्ट बरे; कारण जगाकडे पाहण्याचा त्यांचा दृष्टिकोन पूर्णपणें अभारतीय असल्यामुळें त्यांचा जो काय प्रयत्न असतो, त्यांत फसण्याचा संभव उरत नाही. त्यांची गृहीत कृत्यें, त्यांचे शास्त्रीय नियम व त्यांचा प्रतिपादनाचा सांचा इतका ठरलेला आहे की, त्यांच्या विशिष्ट विवेचनाची व त्याच्या कारणांची उपपत्ति कोणालाही लावतां येते. अहिंसक सर्वोदयवाद्यांचें तसें नाहीं. ते भारतीय साधूच्या वेषांत राहतील, उपनिषदांच्या परिभाषेत बोलतील व भारतीय संस्कृतीच्या बाह्य परिवेषाचा आविष्कार असा कांहीं करतील कीं, त्यामुळें त्यांच्या विकृतीकरणाची तशी सुस्पष्ट कल्पना येणें स्थूल दृष्टीच्या निरीक्षकाला दुरापास्त व्हावें. म्हणूनच भारतीय संस्कृतीचे उघड शत्रू असलेल्या कम्युनिस्टांची भूमिका जशी सहज समजूं शकते तशी यांची समजू शकत नाही.

घटना व प्रतिपादन यांचें ज्ञान आहे त्या स्वरूपांत प्राप्त करून घेण्याचा प्रयत्न चुकणारच नाहीं असें नाही. पण तो प्रयत्न प्रांजल व प्रामाणिकपणाचा असला पाहिजे यासंबंधीं तरी दुमत असावयाचें कारण नाहीं. पण आधी मनाशीं एक दृष्टिकोन निश्चित करावयाचा, व नंतर त्याच्या सिद्धतेसाठीं ऐतिहासिक घटनांची व प्रतिपादनाची कुतरओढ करावयाची या गोष्टी प्रांजलपणाच्या म्हणतां यावयाच्या नाहीत. अहिंसक सर्वोदयवाद्यांच्या वर्गात म. गांधी, महादेवभाई देसाई, श्री. जावडेकर, श्री. विनोबाजी भावे प्रभृति, राष्ट्रापासून तों प्रांतापर्यंतच्या

व्याख्यान ३ रें, दि. २८–३–५२

त्या त्या जीवनक्षेत्रांतील महत्त्वाच्या व्यक्ती येतात. त्या व्यक्तींच्या थोरपणाची मला पूर्णपणें जाणीव आहे. पण येथें व्यक्तींचा प्रश्न नसून सत्यासत्याचा प्रश्न आहे. व या व्यक्ती कितीही थोर असल्या तरी त्या कांहीं भगवान् श्रीकृष्णांपेक्षां अधिक थोर आहेत असें मला वाटत नाहीं; व तसें कोणास वाटत असलें तरी तेवढ्यामुळें आपला दृष्टिकोन भगवान् श्रीकृष्णांवर लादण्याचें त्यांना कांहीं कारण नाहीं. आत्यंतिक अहिंसा व आत्यंतिक सत्य या दोहोंनाही या पंथांत सारखेंच महत्त्व दिलें जात असतांही आत्यंतिक अहिंसेच्या पुरस्कारास्तव त्यांना सत्याची कांस सोडावी लागते हें दृश्य मोठें विदारक आहे. अहिंसा हें एक साधन म्हणूनच त्याचें महत्त्व आहे. देशकाल-परिस्थितीचा व व्यक्तीचा विचार न करतां त्या साधनाचा साध्य म्हणून पुरस्कार करीत बसलें तर तेंच पुण्याऐवजीं पाप झाल्या-वांचून राहत नाही.

अर्थातच कोणी कोणत्या ध्येयाचा पुरस्कार करावा हा ज्याचा त्याचा स्वतंत्र प्रश्न असल्यामुळें तो ही मंडळी करूं शकतात; पण प्राचीन सांस्कृतिक वाङ्मयाचा तोच अर्थ आहे, व श्रीकृष्णांचाही तोच संदेश आहे असें सांगून आकसानें तसा अर्थ त्यांच्या चरित्रांतून व वाङ्मयांतून कोणी काढू लागला तर भगवान् श्रीकृष्णांच्या शब्दांत सांगावयाचें म्हणजे हें करणें 'अनार्यजुष्ट' असल्यामुळें अस्वर्ग्य व अकीर्तिकर ठरल्यावांचून राहात नाहीं. अर्थाची या बाबतींत कशी गल्लत होते व संदर्भ कसे बुद्धचा टाळले जातात हें ज्याला पाहावयाचें असेल त्यानें विनोबा भावे यांच्या 'युद्धे चाप्य-पलायनम्' या गीतावाक्यावरील भाष्य पहावें. ते लिहितात :—

"क्षत्रियोंके गुणोंमें भगवानने 'युद्धे चाप्यपलायनम्' भी एक गुण बतलाया है। परन्तु उसका अर्थ युद्धमें निर्भयतासे छाती खोलकर खडे रहना है, न कि दूसरोंको मारना या संहार करना" (कल्याण मासिक, श्रीमद्भगवद्गीतांक; श्रावण संवत् १९८६ पृ. १०६)

विनोबांचा हा विचित्र अर्थ क्षात्रधर्मासंबंधीं उपलब्ध असलेल्या सर्व भारतीय वाङ्मयाच्या विरुद्ध असून खास भगवद्गीतेच्या उप-

क्रमोपसंहाराशीं त्याचा संबंध शून्य आहे. कंसापासून शाल्वापर्यंत अनेक उन्मत्तांना स्वतःच्या हातानें कंठस्नान घालणारे भगवान् श्रीकृष्ण हे वक्ते, भारतीय क्षत्रियांच्या समूहाला अनेकवार रण-क्षेत्रांत धूळ चारणारा अर्जुन हा श्रोता, व त्याला रक्तपातमय व संहारक अशा युद्धासाठीं प्रवृत्त करणें हें प्रयोजन या तीन गोष्टींचा संदर्भ विनोबांनीं ध्यानांत घ्यावयास नको होता काय? भारतीय युद्ध हें कांहीं सत्याग्रहसंग्रमाच्या पद्धतीनें चालावयाचें होतें अशी तर त्यांनीं आपली समजूत करून घेतलेली नाहीं ना! विनोबा म्हणतात तशा स्वरूपाची फुकट आत्महत्या करून घेणेंच जर आदर्श क्षत्रियत्वाचें लक्षण श्रीकृष्ण समजत असते, तर मग त्यांना अर्जुनाला गीतेचा उपदेश करण्याचें कारणच उरत नाहीं. कारण विनोबांचा आदर्श अर्जुनानें गीतेच्या प्रारंभींच श्रीकृष्णांसमोर दिग्दर्शित केला आहे.

यदि मामप्रतिकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः।
धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ।। —गीता अ. १–४६

"प्रतिकार न करणाऱ्या व शस्त्रहीन असलेल्या मला शस्त्रें हातांत घेऊन या धृतराष्ट्रपुत्रांनीं जर ठार मारलें तर तें हितप्रदच होईल" या अर्जुनाच्या उद्गारांत व विनोबांनीं केलेल्या 'युद्धे चाप्यपलायनम्' च्या अर्थात काय फरक आहे? विनोबांच्या या आदर्श वर्तणुकीलाच श्रीकृष्ण 'अनार्यजुष्ट, अस्वर्ग्य व क्लैब्य' म्हणत आहेत. 'धर्म्याद्धि युद्धात् श्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते' 'मया हतांस्त्वं जहि' 'निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन्' या वाक्यांचे काय अर्थ होतील? गीताईमाउलीच्या स्तन्याचें पान करावयास अखेरीस गांडीवधारी पार्थच लागतो हेंच खरें!

आत्यंतिक अहिंसावाद, आत्यंतिक, व ध्येयाचीच मान मुरगळ-णारी साधननिष्ठा व आक्रमणाचा अप्रत्यक्ष प्रतिकारात्मक विरोध हें तत्त्वज्ञान श्रीकृष्ण व त्यांचे गीतेसारखे संदेश यांतून काढण्याच्या अहिंसक अत्याचारामुळें विलक्षण स्वरूपाच्या चक्रिकापत्ति सर्वो-दयवाद्यांच्या प्रतिपादनांत उत्पन्न झालेल्या आहेत. डॉ. राधाकृष्णन्

यांनीं अर्जुनाच्या भूमिकेचें विशदीकरण करतांना " He takes a human view of the situation and represents the extreme of Non-Violence. "

—डॉ. एस. राधाकृष्णन् यांची भगवद्गीता, पृ. ६८

"वातावरणाचा मानवी दृष्टिकोनानुसार आढावा घेऊन अर्जुनानें आत्यंतिक अहिंसेच्या दृष्टिकोनाचें प्रतिनिधित्वच केलें आहे" हे जे उद्‌गार काढले आहेत ते या दृष्टीनें लक्षांत घेण्यासारखे आहेत. वर दाखविल्याप्रमाणें अप्रतिकारक अहिंसक अवस्थेंत मरण पत्करणाऱ्या अर्जुनाला उत्तर म्हणूनच जर गीता आहे तर पुन्हां तोच उपदेश श्रीकृष्णांनी अर्जुनाला कशास्तव करावयाचा? गीतेंतील वातावरणाचें निरीक्षण केलें तर अर्जुनाची भूमिका ही सर्वोदयवाद्यांची ठरून श्रीकृष्णांची भूमिका ही त्या भूमिकेचें खंडन करणारी भूमिका ठरते. सर्वोदयवाद्यांच्या भूमिकेनुसार गीतेच्या पहिल्या अध्यायांतील अर्जुन आदर्श व श्रीकृष्णच उलट त्या आदर्शाला त्याच्या भूमिकेपासून ढळविणारे ठरतात. एकदां जपानी पंडित डॉ. कागावा यांनी प्रत्यक्ष महात्मा गांधीनाच असें लिहिलें होतें कीं, निरपवाद व आत्यंतिक अहिंसेच्या भूमिकेचें गीतेनें प्रतिपादन केलें हा दृष्टिकोन जर पत्करला तर श्रीकृष्णांच्या उत्तरापेक्षां अर्जुनाच्या आक्षेपालाच अधिक सयुक्तिक मानणें प्रामाणिकपणाचें ठरेल. डॉ. कागावा यांचा हा आक्षेप इतका बिनतोड आहे की गांधीजींनाही त्यावर सरळ उत्तर देणें अवघड होऊन बसलें. अशा प्रसंगीं ज्या पद्धतीचा अवलंब ते करीत, तिचाच त्यांनी पुन्हां एकदां आविष्कार केला. ते डॉ. कागावा यांस म्हणाले, 'मग तुमच्या मतानें शिष्य गुरूपेक्षां मोठा होता तर!' अर्थात् हें कांहीं उत्तर नव्हे. अर्जुनाला कोणीही अहिंसा शिकविण्याची आवश्यकता नाहीं. कारण ती त्याची भूमिका सिद्ध आहे. सर्वोदयवाद्यांना ही गोष्ट मोठी अडचणीची वाटत असल्यामुळें अर्जुनाची भूमिकाच वेगळ्या स्वरूपाची आहे असेंही दाखविण्याचा प्रयत्न करण्याचें त्यांनीं सोडलेलें नाहीं. महात्मा गांधींचे सर्वश्रेष्ठ शिष्य श्री. विनोबा भावे हे लिहितात, "काय अर्जुनाच्या ठिकाणीं अशोकाप्रमाणें

अहिंसावृत्तीचा उदय झाला होता ? नाहीं. ही सारी स्वजनासक्ति होती. आजच्या घटकेलाही जर समोर गुरु, बंधु, आप्त नसते, तर त्यानें शत्रूचीं मुंडकीं चेंडूप्रमाणें उडविलीं असतीं. पण आसक्तिजन्य मोहानें त्याची कर्तव्यनिष्ठा ग्रासली, आणि मग त्याला तत्त्वज्ञान आठवलें. कर्तव्यनिष्ठ मनुष्य मोहग्रस्त झाला तरी नागडी कर्तव्य-च्युति त्याला सहन होत नाहीं. तो तिला एखादा सद्विचार नेस-वितो. तो आतां युद्धच मुळांत पाप आहे असें उसनें प्रतिपादन करूं लागला. युद्धानें कुलक्षय होईल, धर्म लोपेल, स्वैराचार माजेल, व्यभिचारवाद पसरेल, दुर्भिक्ष्य ओढवेल, समाजावर संकटें येतील, असे अनेक मुद्दे तो कृष्णाला समजावून सांगू लागला. त्यानें मांडलेले मुद्दे चुकीचे नव्हते. पण विचाराची गोष्ट इतकीच कीं, अर्जुनाचें तें तत्त्वज्ञान नव्हतें. तो त्याचा प्रज्ञावाद होता. कृष्ण हें जाणून होता. म्हणून त्या मुद्द्यांची दखल न घेतां त्यानें सरळ मोहनाशाचा उपाय अवलंबिला.'' इ. इ.

अर्जुन हा जर खरोखर अहिंसावादी झालेला असता तर अवांतर ज्ञानविज्ञानें कोणी कितीही सांगितलीं असतीं तरी मूळ मुद्द्यांचें उत्तर मिळाल्याशिवाय त्याचें समाधान झालें नसतें. पण सबंध गीतेंत या मुद्द्यांचें उत्तर नाहीं. आणि अर्जुनाचें समाधान झालेलें आहे. प्रश्न असा आहे कीं, अर्जुनाची ही मांडलेली भूमिका खरी आहे असें थोडा वेळ गृहीत धरलें तरी त्यामुळें निरपवाद अहिंसा हें श्रीकृष्णाच्या उपदेशाचें तात्पर्य कसें निघणार ? उपदेशाचें पर्य-वसान अर्जुनानें बाण व गांडीव धारण करण्यांत झालें असें गीतेनंत-रच्या महाभारतावरील श्लोकांवरून सहज दिसतें. सत्याग्रह-संग्रा-माचीं कोणतींही शस्त्रें न वापरतां "ततो धनंजयं दृष्ट्वा बाण-गांडीवधारिणम्" असें अर्जुनाचें पर्यवसान झालें आहे. गीता हें महाभारतांतील प्रकरण आहे. 'विसृज्य सशरं चापं' येथून त्याचा प्रारंभ असून 'बाणगांडीवधारिणं' येथें त्याचें पर्यवसान झालेलें आहे. श्रीकृष्णांचें जीवनचरित्र व महाभारत संहितेंत ठिकठिकाणीं त्यांचे दिसणारे प्रासंगिक उद्गार गीतोक्त विचारसरणीच्या

संवादीपणानेंच व्यक्त झालेले आहेत, व सर्वोदयवादाचें जें तत्त्वज्ञान म्हणून सांगण्यांत येतें त्याच्या ते सर्वस्वी विरुद्ध आहेत. एकदां आग्रह सुरू झाला कीं वचनांची उलथापालथ करणें, व आपल्याला नको असेल तें प्रक्षिप्त म्हणून निकालांत काढण्याच्या पद्धतीचा अवलंब करणें इत्यादि सत्याची हत्या करण्याचे प्रकार होऊं लागतात. गांधीजींनीं ११ व्या अध्यायाला काव्यकल्पनेंत काढलेलें आहे, तर वैयक्तिक वा सामुदायिक हत्येचें गीतेनें समर्थन होण्याची भीति वाटून महादेवभाई देसाईपासून सर्व मोठमोठ्या आचार्य व प्राचार्यांनीं वचनांचे अर्थ फिरविण्याची करामत केलेली आहे. तरीही ती साधू शकत नाहीं व सारी बाजू अंगलट येते, हें स्पष्टपणें दिसूं लागल्यावर रा. शंकरराव जावडेकर यांच्यासारख्या लोकांनीं तर गीतेंतील श्रीकृष्णांचा उपदेश गांधीजींच्या तत्त्वज्ञानापेक्षां निष्कृष्ट प्रतीचा असून गांधी श्रीकृष्णापेक्षांही पुढें गेले होते असें प्रतिपादन करावयास प्रारंभ केला आहे! (नवयुग १९५० दिवाळी अंक)

श्री. जावडेकर यांचें हें म्हणणें किती बरोबर आहे याचा विचार येथें कर्तव्य नाहीं. इतकें खरें कीं, गांधीजींनीं श्रीकृष्णावर मात केली की नाहीं हा प्रश्न जरी विवाद्य असला तरी आचार्य जावडेकरांनीं मात्र गांधीजींवरही मात केली आहे ! आपलें म्हणणें हेंच श्रीकृष्णांचें तत्त्वज्ञान आहे येवढाच गांधीजींचा आग्रह आहे. ते श्रीकृष्णांना सोडावयास सिद्ध नाहींत; पण जावडेकर स्वतः मात्र एकाच उडीत गीता व गांधी या दोघांच्याही पुढें गेले यांत शंका नाहीं ! मला आपणांस इतकेंच सांगावयाचें आहे कीं, महाभारतसंहितेंतून दिग्दर्शित झालेलें भगवान् श्रीकृष्णांचें कार्य व स्वरूप आपल्या अंतःकरणांत खऱ्या अर्थानें प्रकाशित व्हावयाचें तर या आग्रही सांप्रदायिक दृष्टिकोनांचा परित्याग करून मूळ संहिता जें सांगत असेल त्याच्याकडे शुद्ध बुद्धीनें पाहिलें पाहिजे.

असाच सांप्रदायिकतेचा काळा चष्मा लावून सांस्कृतिक इतिहासाचा उलगडा करावयास कम्युनिस्ट पुढारी डांगे हेही प्रवृत्त झाले आहेत. मार्क्सच्या साच्यांत महाभारताचा इतिहास बसविण्याच्या

नादांत त्यांनीं खोटे पुरावे तयार करण्यापासून तर बेजबाबदार विधानें ठोकून देण्यापर्यंत हेतुपुरःसर कसा गोंधळ उडविलेला आहे हें मी माझ्या महाभारतावरील व्याख्यानमालेंत दिग्दर्शित केलें आहे. गीता, महाभारत युद्ध व भगवान् श्रीकृष्ण यांच्यासंबंधीं त्यांनीं जें बुद्धिपुरःसर विकृत विवेचन केलेलें आहे, त्याचें स्वरूप फक्त मी येथें मांडतों.

गणराज्य अथवा गण असे शब्द महाभारतांत अनेकवार येतात. गण या शब्दाचा अर्थ या ठिकाणी ' ट्राइब्ज् ' असा करून मार्क्सच्या सांच्यांत अवघें भारतीय युद्ध बसविण्याचा त्यांनी प्रयत्न केलेला आहे. मार्क्सवादी लोक मानव समाज हा प्रगतिमान् आहे असें मानून त्याची प्रगति ही निसर्गाच्या विरोधविकासी स्वभावामुळें होते असें प्रतिपादन करतात. समाजजीवनाच्या बाबतीत या विरोध-विकासाचें स्वरूप वर्गकलहाच्या रूपानें प्रत्ययास येतें. पूर्वी केव्हांतरी वर्गहीन समाज होता. मानव समाजाचा इतिहास म्हणजे वर्गकलहाचा इतिहास होय. या वर्गकलहाचा प्रारंभ व अंतिम बिंदु म्हणजे वर्गोत्पत्तीचें कारण व वर्गकलहांतून कांहीं काळ येणारी अंतिम अवस्था निश्चित करणारी अर्थोत्पादनाची साधनरूपी शक्ति (Means of Production) होत. मानव समाजाच्या इति-हासाचें हें त्यांचें तत्त्वज्ञान आहे. या तत्त्वज्ञानाप्रमाणें कोणताही समाज पांच अवस्थांतून गेलाच पाहिजे किंबहुना कोणत्याही समा-जाला या अवस्थांतून जावेंच लागेल असें ते मानतात. या पांच अवस्था येणेंप्रमाणें : (१) मनुष्याची प्राथमिक वर्गहीन स्थिति. या स्थितींत निसर्ग विपुल, उत्पादन थोडें, साधनें त्या मानानें गरजे-पुरतीं, सर्वांनीं मिळून उत्पन्न करावें व सर्वांनीं मिळून उपभोग घ्यावा, खाजगी मालमत्तेची या अवस्थेंत कल्पना नाहीं, त्यामुळेंच पिळवणुकीचें कारण नाहीं, पिळणारे लोक नाहींत व म्हणूनच पिळले जाणारेही लोक नाहींत, वर्गच नाहींत, त्यामुळें वर्गकलहाचा प्रश्नच उत्पन्न होत नाहीं. (२) दुसरी अवस्था गुलामगिरीची. आतां येथें उत्पादक व उत्पादनसाधनें वाढल्यामुळें गुलाम व त्यांचे धनी अथवा राबणारा व श्रम घेणारा असें दुसरें नातें उत्पन्न झालें. जगां-

तील इतर पदार्थाप्रमाणेंच मनुष्याचे श्रम व त्याची श्रम करण्याची शक्ति ही सुद्धां एक वस्तु होऊन तेंही एक विनिमयाचें द्रव्य बनलें. (३) या गुलामगिरीच्या अवस्थेंतूनच तिचें परिणत स्वरूप म्हणून राज्यसंस्थेचा उदय झाला. राज्यसंस्थेंतून वंशनिष्ठ श्रेष्ठता, एकतंत्री व्यवस्था, सामंत-सरदारांचा वर्ग म्हणजेच सरंजामशाही उत्पन्न होते. (४) यानंतर चवथ्या अवस्थेंत भांडवलशाहीचा पूर्ण विकास होतो. एका बाजूनें ही व्यवस्था वंशनिष्ठ राजसंस्थेचा व सरंजामी पद्धतीचा पूर्ण नाश करून दुसरीकडून कामगार लोकांच्या क्रांतीला जन्म देते आणि नाहींशी होते. (५) यानंतर पांचवी अवस्था म्हणजे कामगार लोकांच्या यशस्वी क्रांतीनंतर येणारी वर्गहीन स्वस्वर्कतव्याची जाणीव असणारी सुखमय अवस्था होय. हिच्यांत व पहिल्या प्राथमिक अवस्थेंत स्वरूपतः फरक नाहीं. फक्त पहिली अज्ञानपूर्वक अवस्था आहे, तर ही अखेरची ज्ञानपूर्वक आहे. मनुष्याचा सारा इतिहास म्हणजे या पांच अवस्थांचा इतिहास होय.

या सर्व प्रतिपादनाला भारतवर्षातील इतिहास हा मोठाच अडथळा असल्यामुळें तो इतिहासही याच पांच अवस्थांत डांगे यांनीं बसवून दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. महाभारताचा इतिहास व भारतसंहितेच्या वाङमयांत दृष्टीस पडणारें प्रतिबिंब हें पहिल्या दोन अवस्थांचें प्रामुख्यानें प्रतिबिंब असून तिसऱ्या अवस्थेचेंही बीज त्यांच्यांत सांपडतें असें त्यांचें म्हणणें आहे. मी त्यांचें म्हणणें विकृत स्वरूपांत मांडलें असें होऊं नये म्हणून त्यांचें म्हणणें येथें मी त्यांच्याच शब्दांत उद्धृत करतों. त्यांच्या मतें महाभारतामध्यें प्राथमिक अवस्थेचें म्हणजे वर्ग नाहींत, उत्पादन-साधनें सामुदायिक, उपभोग सामुदायिक, व वर्ग नाहींत म्हणून पिळवणूक नाहीं या अवस्थेचें चित्रण पुढीलप्रमाणें आहे. डांगे म्हणतात :—

"The leader of the Pandawas, the victorious section in the Mahabharat war, which faught the Kauravas, both belonging to the same kinship, asked Bhishma a question about kingship. How is it that a mere man, just like any other man, with eyes and hands and a mortal at that,

becomes a king and can rule over men wiser and more powerful individually than him? What gives him this capacity? "*

" In answer, Bhishma tells us the story of the origin of the State as he understands it. The most important statement that he makes in giving the origin of Kingship or State is that there was a period when there was no State, no Kingship. (Rajan here really means State). In the *Kritayuga* or formerly " there was no kingdom and no king, no punisher and no punished (no State and no exploitation). By their very law of being, the people protected each other. "

"All writers describing the *Gana* characteristic which is also that of *Kritayuga*, say that their men did not distinguish between 'your and mine.' This was not merely a fiction, but a reality following from the collectivism of the primitive period. "
—(India from Primitive Communism to Slavery, P. 59-60)

"दोघेही एकाच वंशांतील असतांना देखील महाभारतांतील युद्धांत कौरवांशीं भांडून विजयी झालेला पांडवपक्ष भीष्मांना राज्यसंस्थेच्या उत्पत्तीविषयीं प्रश्न विचारूं लागला : 'इतर सामान्य माणसासारखाच असलेला, ज्याचे डोळे, हात व मर्त्यपणाचा धर्म सामान्य माणसासारखाच आहे असा मनुष्य राजा कसा होतो ? व व्यक्तिश: आपल्यापेक्षां अधिक सामर्थ्यशील व शहाण्या लोकांवर अधिराज्य कसें गाजवितो ? त्याला कोणत्या गोष्टीमुळें अधिकार प्राप्त झाला ?' या प्रश्नाचें उत्तर म्हणून भीष्म आपल्या माहिती-

---

* समानजन्ममरण: समः सर्वैर्गुणैर्नृणाम् ।
विशिष्टबुद्धीन् शूरांश्च कथमेकोऽधितिष्ठति ।। ८
नैव राज्यं न राजाऽसीन्न च दण्डो न दाण्डिकः ।
धर्मेणैव प्रजाः सर्वा रक्षन्ति स्म परस्परम् ।। १४
— महाभारत शान्तिपर्व अ. ५९

प्रमाणें राजसंस्थेचें मूळ सांगत आहेत. हें मूळ सांगत असतां भीष्म जें सर्वांत महत्त्वाचें वक्तव्य करीत आहेत तें हें कीं, असा एक काळ होता कीं, ज्या वेळीं राज्यही नव्हतें व राजाही नव्हता (या ठिकाणीं 'राजन्' या शब्दानें राज्ययंत्रच घेतलें पाहिजे). कृतयुगांत किंवा अगदीं प्राथमिक अवस्थेंत राज्य नव्हतें, राजा नव्हता, दण्ड देणारा कोणी नव्हता व ज्याला दंड द्यावा असाही कोणी नव्हता (राज्य नाहीं व पिळवणूकही नाहीं.). त्यांच्या सामुदायिक जीवनांतील स्वभावसिद्ध प्रथेनुसार लोक एकमेकांचें संरक्षण करीत. गणांचें स्वरूप विशद करतांना, व वस्तुत: तेंच कृतयुगाचेंही स्वरूप आहे, सर्व लेखकांचें या बाबतींत एकमत आहे कीं, त्यावेळीं 'तुझे व माझे' असा भेद माणसें करीत नसत. हें निव्वळ कल्पनाजाल नव्हे. प्राथमिक अवस्थेंतील सामुदायिक जीवनपद्धतीचा तो सत्य व यथार्थ असा आविष्कार आहे."

भारतीय समाजाच्या या प्राथमिक अवस्थेनंतर हळुहळू उत्पादन-साधनें वाढून खाजगी मालमत्तेची कल्पना व वर्ग अस्तित्वांत आले. वर्ग उत्पन्न होतांच धनी व चाकर हें नातें उत्पन्न होऊन पिळणाऱ्या व पिळल्या जाणाऱ्या लोकांच्या स्वरूपांत वर्गविग्रह उत्पन्न झाला. ब्राह्मण व त्यांच्या नादानें क्षत्रिय उत्पादन करणाऱ्या वैश्यांना व शूद्रांना राबवूं लागले. कांहीं क्षत्रियांना त्यांच्या गणजीवनाच्या संस्कारामुळें ही परिस्थिति न आवडून वर्चस्व गाजविणाऱ्या वर्गाविरुद्ध ते बंड करून उठू लागले. महाभारतांतील वेनप्रकरण हें या गोष्टीचें निदर्शन होय. डांगे लिहितात :—

Though this new class-rule of the slave-owners based on violence was sanctified by the blessings of the Divine Creator, it remained still unstable. Hardly had five or six kings ruled than a fresh conflict broke out. It seems, this time led by one of the kings himself, who walked over to the camp of the *Visha* democracy against the Brahma-Kshatra class. King Vena revolted against the new order and fought the Brahmins and Khatriyas. Wena was

assisted and advised in this venture by his intelligent wife, Suneetha, who most probably was fretting at the overthrow of matriarchy and the democracy of the woman. But, however great may be Suneetha and Wena, the new social forces could not reverse their steps back into an epoch, which was dead forever, the epoch of the primitive commune. Wena was defeated and killed by the Brahmins.

—(Ibid, pp. 150 and 151.)

"जरी हें धन्यांचें अत्याचारावर आधारलेलें नवें वर्गवर्चस्व ब्रह्म्याच्या आशीर्वादानें मान्यता मिळालेले असलें तरी तें अजून अस्थिरच होतें. कसेबसे चार किंवा पांच राजे राज्य करावयास लागतात न लागतात तोंच संघर्ष उफाळून उठला. असें दिसतें कीं वैश्य गणमंडळाकडे जाऊन ब्रह्मक्षत्रांच्या वर्गाविरुद्ध एका राजानेंच या संघर्षाचें नेतृत्व पत्करलें. नव्या प्रवाहाविरुद्ध संघर्षाचें उत्थान घडवून ब्राह्मण व क्षत्रिय यांच्याविरुद्ध झगडणारा तो राजा म्हणजे वेन होय. या कामांत त्याची साहाय्यक व सल्लागार त्याची अत्यंत बुद्धिमान् पत्नी सुनीथा ही होती. बहुधा स्त्रीस्वातंत्र्यासाठीं, त्यांची गुलामीतून मुक्तता करण्यासाठीं व गणजीवनांतील त्यांचें स्थान पुन्हां त्यांना प्राप्त करून देण्यासाठीं ती तळमळत असावी. पण सुनीथा व वेन केवढेही थोर असले तरी नव्या सामाजिक प्रवाहाला ते बदलवूं शकत नव्हते; व प्राथमिक अवस्थेंतील जुनी नष्ट झालेली वस्तुस्थिति, सदांकरितां नष्ट झालेली प्राथमिक अवस्था, ते पुन्हां परत आणूं शकत नव्हते. वेनाचा पराभव झाला व ब्राह्मणांनीं त्याला ठार मारलें."

प्राथमिक अवस्थेंतील सामुदायिक जीवनाची वस्तुस्थिति व दुसऱ्या गुलामगिरीच्या परिणतीची वर्गविग्रहात्मक अवस्था यांच्या प्रातिनिधिक असणाऱ्या राज्यसंस्थामधील संघर्ष म्हणजे महाभारतीय युद्ध असून त्या युद्धानें गणराज्यांचा व त्यांच्याच बरोबर प्राथमिक अवस्थेचा संपूर्णपणें नाश करून त्यांच्या जागीं अत्याचारावर आधारलेली एकतंत्री जुलमी अशी वरिष्ठ वर्गाची राजसत्ता

प्रस्थापित केली. या नव्या वर्गवर्चस्वाच्या युगाचें समर्थक तत्त्वज्ञान म्हणजे गीतेचें व महाभारताचें तत्त्वज्ञान होय असें डांगे यांचें म्हणणें आहे. ते लिहितात:—

The name Bharatvarsha is derived from Bharat, the son of Dushyanta in the *Gana–sanghas* of the Pururavas. It was just about that time that territorial states with heriditory monarchy had begun to come into existence and the primitive democracies were fast disappearing in the holocust of the rising slave states. (Ibid, pp. 159)

Thus the Mahabharat war involved almost the whole of North India in the terrible carnage. The whole old world of the *Gana–Sanghas*, military democracies, aristocratic *Kula–Sanghas*, slave states and all were thrown in one boiling cauldron of the war. It was the end of the old world of *Ganas* and their values, their morality and ethics, their economy and social relations. A new world wanted to stabilise the world of greed, wealth and concentrated power of the slave-owners over the exploited *Sudras* and *Vaisyas*.

This terrific crisis in social relations and ideological values reflecting them is in a way hinted at in the episode of the *Bhagawadgeeta* leaving aside for the moment the various schools of philosophy, which that book discusses. Its origin suggests that it gave the final death-blow to the collective *Gana* relations and their ideology and enthroned. almost in a cynical fashion, the supremacy of the morality of private property and class relations. The new relations had become a fact, the word of Geeta gave them a theory and tried to silence critics, who may speak from the stand-point of the old *Gana* democracy. In the name of the new Avatar of Divinity and Kali age, the Geeta declared that the age of kinship and collective *Gana* democracy was over, the age of class antagonisms and

exploitation had come; the ethics and morality of the former were dead, the ethics and morality of the latter were supreme.

Certainly the eighteen chapters of the Geeta were not produced between Krishna and Arjun right in the middle of the field of battle, as the traditional account tells us. Even with due respect to the great personalities involved, Krishna was too much of a realist to put himself in such a funny position. The theoretician of the Mahabharat war compiled that book in some peaceful corner. But the compilation is not merely an after-thought, nor is the war situation taken merely as an excuse to retail out all the philosophical schools of the writer's period. If that were the only motive, it could as well have come in the Shanti-Parva, where all sorts of questions and controversies have been raised and answered. The main question which the writer wants to answer in the Geeta, was a general question raised by all thinking people of Bharat war. That question is neither of Sanyas nor of Karmayoga.

But with all that, it is clear to every student of history that Arjun's malady was not dieletic nor his problem one of choosing some school of philosophy. He had posed a simple question that was perhaps uppermost in the minds of all the common men of that period who had still preserved the moral ethical loyalties of *Gana* relations.*

---

* आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।
मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः सम्बन्धिनस्तथा ।। ३४
एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ।
अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ।। ३५
अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।
यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ।। ४५

—गीता अ. १.

His claim for a share in the Kingdom even five villages, if not more, had brought to him to a pass where he had to battle and kill his Gurus, grandfathers, brothers, uncles, in short, every known kin, to kill whom according to the ideology of the old period, for whatever reason, was sin, absolutely taboo.

Old *Gana* democracies trained their people to look upon such killing with the greatest horror. How was all this permissible and not sinful ? If the old morality held, then all the leaders on either side were wrong, taking all the *Kulas* to ruin and hell. Give up the claims for property and kingdom and thus avoid the kin-massacre and the sin of it and retire (Sanyasa). This was the only logical result of the *Gana–sangha, Kula-sangha* laws. But if the war had to be faught, what was the new ethical law, new social value that sanctioned it and made it sinless to kill kins ? Arjun raised the question, the commonalty of the *Ganas* felt that way and demanded an answer. The theoretician of the *Geeta* gave the answar. The answer shows the hopeless contradictions to which Society has involved itself, and in which the theoretician of the class-society could find no profounder answer than to say : " It is fate; it is your class duty. Trust and obey." And as if to make up for the deficiency of reason and to buttress the new class law with fright and terror, Krishna is supposed to have revealed his *Virat* form in which the destiny of all is visualised in advance. Arjun is silenced and says he is satisfied. Common humanity is talked out, dumb–founded, terrorised, and drugged and goes into an unholy massacre made holy by new relations, philosophy and law. —(Ibid pp. 164–166)

To fight and kill in order to keep, increase, or recover wealth, cattle, villages, land, slaves, kinships, all now the property of the person or family concerned, became the

new duty and right of the Brahmin and Kshatriya families, no matter who was the enemy or opponent concerned. He may be kin, blood-relation, Guru, or Grand-father, *Gana* member or alien. That is the first lesson which the Geeta gives to Arjun as a Kshatriya. (Ibid pp. 167.)

Now came a society of antagonism and exploitation, his food left him and fed somebody else, who did no labour for it. His cloth left him and robed the master while he shivered. If he questioned, he was hit; if he refused to create, the violence of all the society descended on him to force him to create. He was told it was his duty to create. If he asked for a share enough to let him live, he was accused of greed and taught to be modest. Thus came that profound principle of the Geeta and the Upanishadic philosophy.

You have only to do and go on doing what has been ordained for you by your station in life. You have no control or right over the results of what you do. Do not do things with an eye on getting the fruits of your doings and never stop working. —(Ibid pp. 169–170).

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूः मा ते संगोऽस्त्वकर्मणि ॥ —गीता अ. २–४७.

नियतं कुरु कर्म त्वम् । —गीता अ. ३–८.

Even the most spacious argument of duty and *Lokasangraha* (good of the community) proved a little weak to persuade the vacillating Arjun to kill. Emotions and feelings well up in him. Once dead, all is at an end, either for him, or for them. And when such an argument comes, in answer the Geeta reduces all human beings to an abstraction called the Atman (soul) which, though encased in the body, is apart from it. It neither feels nor

thinks, neither lives nor dies. Sensation, feeling etc. are transitory attributes of the body and the very capacity for them can be overcome. And when overcome, man attains the state (that of the *Sthitaprajna*) where his actions cease to have any attachment for him or any binding results on him. Even if he kills them, he does no sin, and since the Atman in the killed and the killer is neutral and immortal, nothing so to say, really has happened. Such a man feels no pleasure or pain, heat or cold. He has attained liberation from his body even when living, and after death is not born again, to reap interest on his investments in sin or virtue. —(Ibid, pp. 170–71)

The theoretician of the post-Bharat class society was not quite certain of his success in such argument convincing and leading man's reason to a conduct and to social relations running counter to all human life and feelings. So like all leaderships of the ruling classes, desirous to uproot the rational personality of the toiling masses and converting them into blind loyalty to ruling class, he comes to the final advice. Leave every law and injunction to its fate and follow me in devotion. —(Ibid, pp. 171.)

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज । —गीता अ. १८–६६

म्हणजे "पौरवांच्या गणसंघांतील दुष्यन्ताचा पुत्र भरत याच्यावरूनच भारतवर्ष हें नांव पडलें आहे. त्याच सुमारास प्रादेशिक राज्ययंत्रें हीं वांशिक राजसंस्थेसह अस्तित्वांत यावयास प्रारंभ झाला होता व गुलामगिरीच्या युगाच्या प्रातिनिधिक अशा त्या राजसंस्थांच्या धक्क्यांत प्राथमिक अवस्थेंतील लोकतंत्रें झपाट्यानें अदृश्य होऊं लागलीं होतीं.

"याप्रमाणें महाभारताच्या युद्धांत संपूर्ण उत्तर भारत भयानक संघर्षांत ओढलें गेलें. गणसंघांचें संपूर्ण जुनें जग, लष्करी लोकतंत्रें,

श्रेष्ठतेच्या जाणिवेनें भारलेले कुलसंघ, गुलामीच्या युगाचें प्रतिबिंब असलेलीं राज्यें हें सर्व युद्धाच्या उकळत्या वातावरणांत फेकलें गेलें जुन्या गणांचें युग व त्यांचीं मूल्यें, त्यांची नीति व त्यांच्या रीतीभाती, त्यांचे सामाजिक संबंध व त्यांचें अर्थशास्त्र यांच्या अंताचाच तो क्षण होता. नव्या जगाला स्थिर व्हावयाचें होतें व हें नवें जग स्पर्धेचें, संपत्तीचें, व शूद्र आणि वैश्य यांची पिळवणूक करण्यासाठी सारी शक्ति एकवटलेल्या धन्यांचें, पिळवणूक करणाऱ्यांचें, होतें सामाजिक संबंध भयानक संघर्षाच्या अवस्थेंत येऊन पोहोंचले असून त्याच्या पाठीमागें वैचारिक मूल्यें कशी उभीं राहिली होती हे भगवद्गीतेच्या प्रकरणांत ध्वनित केलें आहे. त्या पुस्तकांत चर्चिण्यांत आलेल्या निरनिराळ्या तत्त्वज्ञानाच्या सांप्रदायांना तात्पुरते बाजूला ठेवलें तर त्यांची उत्पत्ति गणसंघाला, त्यांतील संबंधांना व त्याच्या विचारसरणीला पदच्युत कसें करण्यांत आलें, त्यांना मृत्यूचा शेवटचा तडाखा कसा मिळाला, व खाजगी मालमत्ता आणि वर्गसंबंध यांच्या नीतिमत्तेला वर्चस्व कसें प्राप्त झालें हें उत्तम सूचित करतें. नवीन संबंध अस्तित्वांत आले. ती एक सत्य घटना होती. गीतेच्या शब्दानें त्यांना विचारसरणी पुरविली व जुन्या गणलोकतंत्रांच्या भूमिकेवरून जो कोणी बोलेल त्याला गप्प बसविण्याचा प्रयत्न केला. परमेश्वरी अवताराच्या व कलियुगाच्या प्रारंभाच्या नांवानें गीतेनें असें घोषित केलें कीं, कुळांचें युग व सामुदायिक गणलोकतंत्र संपलें. वर्गविग्रहाचें व पिळवणुकीचें नवें युग उदय पावलें आहे.

"जुन्या युगाचीं नीतितत्त्वें व व्यवहार मेले व नव्या युगाचीं नीतितत्त्वें व व्यवहार यांचेंच यापुढें वर्चस्व सुरू झालें. पारंपरिक घटना आपणांस कांहींही सांगत असली तरी कृष्णार्जुन संवादाचे गीतेचे १८ अध्याय रणक्षेत्रावर खात्रीनेंच निर्माण झालेले नाहींत. या संवादांत संबंधित असलेल्या व्यक्तींच्या विषयीं योग्य आदर बाळगूनही असेंच म्हणावें लागेल कीं असल्या हास्यास्पद अवस्थेंत स्वतःला न टाकण्याइतका श्रीकृष्ण निश्चित 'वास्तववादी होता. महाभारतीय युद्धाच्या विचारप्रणालीच्या निर्मात्यानें एकांताच्या

शांत जागींच हें पुस्तक निर्माण केलें आहे. पण त्यांतील विचार-सरणीही मागाहून सुचलेली नाहीं. किंवा आपल्या वेळच्या सर्व तात्त्विक दृष्टिकोनांना एकत्र उल्लेखण्यासाठींही या पुस्तकांत दिलेल्या युद्धघटनेचा उपयोग करण्यांत आलेला नाहीं. जर तेवढाच उद्देश असता तर या प्रकरणाचा समावेश शांतिपर्वांत झाला असता. कारण तेथें अनेक प्रश्न, चर्चा-प्रतिचर्चा आहेत व त्यांचीं उत्तरेंही देण्यांत आलीं आहेत. गीतेंत ज्या मुख्य प्रश्नाचें उत्तर देण्याची गीताकाराला इच्छा आहे, तो भारतीय युद्धाच्या वेळीं असलेल्या सर्व विचारवंतांनी उत्पन्न केलेला व सर्वांच्या जिव्हाळ्याचा असा प्रश्न आहे. तो प्रश्न संन्यासाचाही नाहीं व कर्मयोगाचाही नाहीं. इतिहासाच्या प्रत्येक अभ्यासकाला ही गोष्ट स्पष्ट माहीत आहे की, अर्जुनासमोर उपासनेचा कोणता मार्ग शोधावा, अथवा तत्त्व-ज्ञानाच्या कोणत्या संप्रदायाचा अवलंब करावा असा प्रश्न मुळीच नव्हता. ज्यांनीं अजूनही गणांच्या सामुदायिक जीवनांतील नीति-मूल्यें व रीतिभाती शिल्लक ठेविल्या होत्या, अशा सर्वसामान्य माणसांच्या अंतःकरणांत जो प्रश्न होता, तोच त्यानें विचारलेला आहे. त्यानें राज्यावरच काय, पण पांच गांवांवर आपली सत्ता असावी असा आपला सांगितलेला हक्क देखील नाकारण्यांत येऊन त्यासाठी त्याला युद्ध करावें लागणार होतें व त्या युद्धांत गुरु, आजोबा, भाऊ, चुलते, इत्यादि सर्व नातलगांना मारावें लागणार होतें. कोणत्याही कारणास्तव असो, पण जुन्या गणयुगाच्या विचार-प्रणालीच्या अनुसार तें एक पाप होतें, महापाप होतें, हेंच अर्जुनानें म्हटलें आहे.

"जुन्या गणलोकतंत्रानें आपल्या लोकांना अशा प्रकारच्या हत्येंत महापाप आहे असें शिकविलें होतें. हें सगळें पाप नसून कर्तव्य कसें ठरेल? जुन्या नीतिमत्तेप्रमाणें पाहिलें तर उभयपक्षांचे लोक आपल्या कुलालाच विनाशाच्या नरकांत न्यावयास तयार झाल्यामुळें चुकीच्या मार्गावर होते. जुन्या गणसंघांच्या व कुलसंघांच्या विचा-रांची व कायद्यांची तार्किक परिणति, संपत्तीवरील व राज्यावरील अधिकार सोडून व अशा रीतीनें स्वजनवध आणि त्यापासून उत्पन्न

होणारें पाप टाळून संन्यास घेण्यांतच झाली असती. पण जर युद्ध करावयाचेंच असलें व त्यांत स्वजनवध करावयाचाच असला तर त्याचें जो •पूर्ण मंडन करील असा नीतीचा नियम अथवा नवा सामाजिक कायदा कोणता? सर्वसामान्य गणांना जें वाटत होतें, तेंच प्रश्नरूपानें अर्जुनानें विचारलें व उत्तर मागितलें. गीतेच्या निर्मात्यानें उत्तर दिलें. 'समाज किती विलक्षण, परस्परविरोधी वैचारिक संघर्षात सांपडला होता, व वर्गात्मक समाजरचनेच्या तत्त्वज्ञान्यांजवळ या विग्रहाला द्यावयास कांहीही उत्तर कसें नव्हतें हेंच गीताकारांचें उत्तर दिग्दर्शित करतें. 'हें प्रारब्ध आहे; हें तुझें वर्णाचें कर्तव्य आहे; निष्ठा ठेव व पाळ' व जणू कीं काय बुद्धीच्या प्रवाहाला बंद करण्यासाठीं व भय आणि कंप यांच्या मार्गानें नव्या युगाचा कायदा लादण्यासाठी कृष्णानें आपलें विराट स्वरूप प्रकट केलें व त्याच्यांत सर्वांचा शेवट झाल्याचें दाखविलें. अशा रीतीनें अर्जुनाला गप्प बसविण्यांत आलें व माझें समाधान झालें असें तो म्हणाला. सामान्य मानवतेला गप्प बसविण्यांत आलें, मूक बनविण्यांत आलें व भयकंपित करण्यांत आलें; व नव्या संबंधांनीं, तत्त्वज्ञानानें व कायद्यानें पापमयतेला पवित्र करून संहारांत ढकलून देण्यांत आलें.

"आतां वैयक्तिक मत्ता अथवा कौटुंबिक मत्ता यांचें युग सुरू झालें होतें. व आपली संपत्ति, जनावरें, गांवें, प्रदेश, गुलाम, राज्यें टिकवून धरण्यासाठीं, वाढविण्यासाठी अथवा गेलेलीं परत मिळविण्यासाठी युद्ध करणें व संहार करणें हें ब्राह्मण व क्षत्रिय कुटुंबांचें नवीन कर्तव्यकर्म, इतकेंच नव्हे तर धार्मिक कर्तव्य ठरलें! मग ज्याच्याशीं युद्ध करावयाचें व ज्याला मारावयाचें, तो शत्रू अथवा प्रतिपक्षी कोणीही असो, तो आपला जवळचा संबंधी असो, रक्ताच्या नात्याचा असो, गुरु असो वा आजोबा असो, आपल्या जमातीचा असो, वा मित्र असो! क्षत्रिय या नात्यानें गीतेनें अर्जुनाला दिलेला हा पहिला धडा आहे.

"आतां वर्गविग्रह व पिळवणुकीचें युग उत्पन्न झालें होतें. त्याच्या अन्नानें त्याला सोडावें व तें उत्पन्न करण्यासाठीं जो कांहींच परिश्रम

करीत नाहीं अशाचें पोट भरावें; त्याच्या कपड्यांनी त्याला सोडून धन्याचें अंग झांकावें, व त्यानें थंडीनें कुडकुडावें. जर त्यानें प्रश्न विचारला तर त्याच्यावर आघात होई. जर त्यानें उत्पादन करण्याचें नाकारलें तर जबरदस्तीनें त्याला उत्पादन करावयास लावण्यासाठीं सर्व समाज त्याच्यावर अत्याचार करी. त्याला असें सांगण्यांत येई कीं, काम करणें हें तुझें कर्तव्य आहे. जगण्यासाठीं आवश्यक तो भाग तो मागूं लागला तर त्याला लोभी असें संबोधण्यांत येऊन शांत रहा असें शिकविण्यांत येई. उपनिषदांचें तत्त्वज्ञान व गीता यांच्या त्या विख्यात तत्त्वाची निर्मिति अशीच झाली आहे. 'तुला सतत कर्म अन् कर्मच करीत राहिलें पाहिजे. तुझ्या जीवनांतील स्थानानें तुझ्यासाठीं हेंच कर्म निर्माण केलें आहे. तुझ्या कर्माच्या परिणामावर तुझा कांहीं एक अधिकार अथवा नियंत्रण असूं शकत नाहीं. काम करतांना कामाच्या मोबदल्यावर दृष्टि ठेवूं नकोस व काम करावयाचें कधींही थांबवूं नकोस.

"कर्तव्य व लोकसंग्रह यांचें हें विख्यात प्रतिपादन अर्जुनाला संहारासाठी उद्युक्त करावयास कमीच पडलें. संवेदना व भावनांचा त्यांच्यांतील जोर अधिक वाढला. एकदां मृत्यु आला कीं, तेथें सगळेंच संपणार; त्यांच्यासाठी व दुसऱ्यासाठीही असा प्रश्न पुढें आला कीं, आपल्या उत्तरांत गीता आत्म्याच्या कल्पनामय शून्यतेंत सर्व मानवांना विरवून टाकते. तो आत्मा शरीरांत आहे पण त्यापेक्षां वेगळा आहे; त्याला विचार नाहींत कीं संवेदना नाहींत; तो जगतही नाहीं व मरतही नाहीं; भावना, संवेदना इत्यादि शरीराच्या आश्रयानें राहणारे क्षणिक धर्म असून त्यांच्या सामर्थ्यावर विजय मिळवितां येणें शक्य आहे व तो एकदां मिळविल्यावर मनुष्याला स्थितप्रज्ञावस्था प्राप्त होते. त्या अवस्थेंत त्याच्या कर्मांचें त्याला कांहींही आकर्षण नसतें व परिणामांच्या बंधनांत तो सांपडत नाहीं. त्यानें जरी कोणाला मारलें तरी त्याला कांहीं पाप लागत नाहीं. कारण कीं, मरणाऱ्याच्या व मारणाऱ्याच्या शरीरांतील आत्मा एकच असल्यामुळें व तो अमर असल्यामुळें वस्तुतः कांहींच होत नसतें. अशा माणसाला सुखदुःखाच्या व शीतोष्णतेच्या भावना

नसतात. जिवंत असतांनासुद्धा त्यानें शरीरापासून पूर्ण स्वातंत्र्य मिळविलेलें असतें. व मृत्यूनंतर पापपुण्यांच्या जगांत तो मुळीच जन्माला येत नाहीं.

"भारतीय युद्धानंतर उत्पन्न झालेल्या वर्गात्मक समाजरचनेचे तत्त्ववेत्ते हें पूर्णपणें जाणून होते की मनुष्याच्या बुद्धीचें समाधान त्याच्या प्रतिपादनानें होण्यासारखें नाही. व जीवनांत आणि भावनांच्या जगांत तें टिकाव धरण्यासारखेही नाही. त्यामुळें वर्चस्व गाजविणाऱ्या वर्गांच्या नेतृत्वाकडून नेहमीच जें केलें जातें तेंच गीताकारानेंही केलें आहे. समाजांतून स्वतंत्र विचारशक्ति नष्ट करावयाची व वर्चस्व गाजविणाऱ्या वर्गासाठीं समाजाकडून आंधळ्या निष्ठेची मागणी करावयाची हें तें कृत्य होय. गीताकार शेवटचा सल्ला देतात, सर्व नियम व विचार सोड; आणि निष्ठेने मी सांगतों तसें वाग."

श्री. डांगे यांचें हें म्हणणें नुसतें वाचलें तरी एखाद्या वादानें अंध झालेला मनुष्य किती विकृत होऊं शकतो हें दिसतें. व वादांनीं मनुष्य शेवटीं पूर्ण विकृत होतो हें लॉर्ड ॲक्टन यांचें म्हणणें किती सार्थ आहे हें पूर्णपणें लक्षांत येतें. त्यांच्या या विचारप्रणालीचें परीक्षण आपण पुढच्या व्याख्यानांत करूं.

आक्षेपांचें परीक्षण

श्री. डांगे यांनीं भारताच्या इतिहासांतून मार्क्सच्या ज्या ऐतिहासिक पांच अवस्थांचें दिग्दर्शन करण्याचा आग्रह चालविला आहे, ती इतिहासप्रक्रिया अशास्त्रीय असून जर मानवी इतिहास हा यंत्राप्रमाणें कर्मबद्ध असेल तर मनुष्याचें स्वातंत्र्य कोठें राहिलें ? कित्येक ठिकाणी इतिहासाचा ओघ संथपणें न वाहतां बिचकणाऱ्या घोड्याप्रमाणें हवा तसा वळलेला दिसतो. कित्येक व्यक्ति व घटना ओघांतून सरळ उत्पन्न न होतां भूकंपाप्रमाणें किंवा ज्वालामुखीच्या उद्रेकाप्रमाणें 'मध्येंच उत्पन्न होऊन त्यांनीं ओघ मात्र हवा तसा पालटून टाकल्याचें आढळतें. ही वस्तुस्थिति खास मार्क्सच्याही ध्यानांत आलेली होती. मानवी जीवनप्रवाहाचा इतिहास बहुतांशीं कलहस्वरूप असला तरी हे कलह वर्गकलहात्मक असून त्यांचें मूळ केवळ आर्थिकतेंत आहे असें म्हणणें हा मानवी भावनांचा सर्वस्वी अवमान आहे. अर्थमूलकता व भावमूलकता या दोन्हींतही मानवी इतिहासाचें मूळ पाहिलें पाहिजे. तरच मानवी इतिहास उलगडेल, एरवीं नाहीं. ह्या सगळ्या अशास्त्रीय गृहीत कृत्यांचें मूळ कारण इतिहासापेक्षांही तत्त्वज्ञानांत आहे. कोणत्याही संघातांतील स्थूल किंवा सूक्ष्म घटकांचें परस्परसंबंध विरोधात्मकच असले पाहिजेत हा मार्क्सवाद्यांचा आग्रह आहे. पण विज्ञानाच्या उत्क्रांतीनें ही गोष्ट आतां पार खोटी ठरविली आहे.

यांतील सत्य हें अर्धसत्य आहे. पूर्ण सत्य नव्हे. एका साखरेच्या कणांत ऑक्सिजनचे ११, हैड्रोजनचे २२, व कार्बनचे ४ कण असतात. साखरेच्या कणांत या तिन्ही कणांचे परस्परसंबंध विरोधी आहेत असें कोणीही दाखविलेलें नाहीं. ह्या अर्धसत्याला सत्य समजून मानवी इतिहासाची प्रक्रिया त्यावर लादणें भयंकर धोक्याचें आहे.

व्याख्यान ४ थें, दिनांक २९-३-५२

शिवाय मानवी जीवनाचा विचार करतांना केवळ त्यांतील जड-प्रवाहाचा विचार न करतां मानवी शरीरांत भासमान होणाऱ्या सर्व भावनांचा, संवेदनांचा व त्याच्या मुळाशी असलेल्या अस्मितेच्या (Ego) मूलभूत जाणिवेचाही विचार करण्याची आवश्यकता आहे. मानवी जीवन म्हणजेच या ज्ञानमय व चैतन्ययुक्त अशा अस्मितेच्या अथवा मानवी संवित्‌च्या विलासाचा चढउतार होय. मानवी इतिहास हा या अस्मितेच्या खेळाचेंच प्रतिबिब म्हणतां येईल. या मानवी संवित्‌चा अजूनपर्यंत मार्क्सवाद्यांनीं विचार केला नसल्याची कबुली स्वत: त्यांचे ऋषि व महर्षि देत आहेत. आपल्या 'मार्क्सिस्ट फिलॉसफी ॲण्ड दि सायन्सेस' या ग्रंथांत हॉल्डेन असें म्हणतो कीं–

It is at present an unanswerable question because we have not got the necessary data and not in the least, I believe because it involves contradictions and antimonies any more serious than those with which physicists are already dealing. For that reason Engels left it alone except for a few sentences. The additional knowledge of the last fifty years does not yet allow us even to pose the question in its proper form. —(Marxist Philosophy and sciences pp. 141.)

मानवी जीवनाचे व त्या प्रवाहांतील गतींना मुख्यत: कारण असलेलें जें हें तत्त्व त्याच्याविषयीं इतकें विलक्षण अज्ञान असतां त्याच्याच संकोच–विकासाचा खेळ असणाऱ्या इतिहासावर एखादी जड प्रक्रिया लादावयाची ही गोष्ट मुळांतच भीषण आहे. इतकेंच नव्हे तर जीवनाचें केवळ एकांगी ज्ञान आपणांस आहे हें मान्य करूनही त्याच्या सर्व अंगांचा उलगडा मात्र एकाच पद्धतीनें करण्याचा हा अट्टाहास विघातकही आहे. इतिहासाचा मानवी संवित्‌शीं घनिष्ठ संबंध आहे व तिचें ज्ञान आपणांस नाहीं ही कालच्या लेनिनपासून तर आजच्या हॉल्डेनपर्यंत सर्वच मार्क्सवाद्यांची स्पष्ट कबुली आहे. मग अपुरें ज्ञान त्या संवित्‌वर लादण्याचा व इतिहासाच्या प्रवाहाचा सोयीस्कर अर्थ करण्याचा हा उपद्व्याप कशासाठीं? प्रश्न

असा आहे कीं, इतिहास म्हणजे जीवनाचा प्रवाह. त्या प्रवाहांत कलह असेल तसें साम्यही असेल. कलहावर आधारलेलें द्वैत असेल तर विभिन्नतेंतही परस्परसहकार्यानें जीवनांत संवादी संगीत निर्माण करणारें द्वंद्वही असूं शकेल. कलहाचें सुद्धां एकच स्वरूप असूं शकणार नाही. जसा तो कित्येक ठिकाणी आर्थिक स्वरूपाचा राहील तसाच तो कित्येक ठिकाणी भावमूलकही राहील. व हिंदुस्थानच्या इतिहासांत तर ही भावमूलकता विशेषच राहते. भावजगत् हेंच संवित्‌चें स्वाभाविक जग होय.

मार्क्सवाद्यांच्या इतिहासप्रक्रियेसंबंधानें तूर्त यापेक्षां अधिक सांगण्याची आवश्यकता नाहीं. ती अपुरी, एकांगी व अशास्त्रीय आहे, मानवी जीवनाचा व भावनांचा अपमान करणारी आहे, व अशास्त्रीयतेपेक्षांही आग्रहीपणावर आधारलेली आहे हें आतां पुष्कळांना उमगूं लागलें आहे. हिंदुस्थानचा इतिहास उलगडत असतांना युरोपच्या इतिहासाची एका विशिष्ट पद्धतीनें तेथील आर्थिक कलह तीव्र असल्यामुळें संगति लावण्यांत यशस्वी ठरलेले हे लोक गोंधळून जातात. याचें कारण भारतीय संस्कृतीची विशेष अवस्था ते ध्यानांत घेत नाहींत. पूर्वीं केव्हां तरी समाज रानटी अवस्थेंत असेल त्याविषयीं मला वाद करावयाचा नाहीं. माझें इतकेंच म्हणणें आहे कीं, ऋग्वेदापासूनचा हिंदुस्थानचा जो इतिहास आहे. तो सांस्कृतिक इतिहास संस्कृतीला पूर्ण स्वरूप आल्यानंतरचा आहे. इतिहासांतील घटना व उल्लेख यांच्यावर आपल्या हेतूंचा आरोप न करतां जें सत्य असेल त्याकडे केवळ ज्ञानग्रहणाच्या बुद्धीनें पाहिलें तर हेंच सत्य अनुभवास येईल. आधीं आपल्या मनाशीं इतिहासप्रक्रिया ठरवून नंतर त्या इतिहासप्रक्रियेंतील सिद्धांत घटनेंतून पहाण्याचा आग्रह पार पाडण्यासाठीं त्या घटनेलाच पिळून काढणें हें कांहीं सत्यान्वेषी इतिहासकाराचें कार्य नव्हे. आपल्या विषयाच्या मर्यादेंत न बसल्याकारणानें ऋग्वेदादि वेदवाङ्मयाच्या बाबतीत मी येथें शिरत नाहीं. पण महाभारतांत दिग्दर्शित केलेल्या संस्कृतींत अपूर्णतेंतून पूर्णतेकडे असा प्रकार नसून पूर्णावस्थेस पोंचलेल्या संस्कृतीच्या जीवनाचेंच प्रतिबिंब आढळतें असें मला म्हणावयाचें आहे. डांगे यांनीं जे जे

पुरावे दिले आहेत ते सर्व खोटे असून पूर्वापार संबंध सोडून देऊन मधलींच कांहीं वाक्यें उचलून घेऊन त्यांनीं एक कल्पित कादंबरी निर्माण केली आहे. केवळ कादंबरीशिवाय तेथें दुसरें कांहींही आढळावयाचें नाही. मार्क्सच्या इतिहासप्रक्रियेच्या साच्यांत भारतीय इतिहास कसा कोंबला जाऊं शकत नाहीं याचें प्रत्यंतर म्हणजेच त्यांनीं दिलेले पुरावे असून या नसत्या उपद्व्यापांत ते पडले नसते तर बरें झालें असतें असें म्हणण्याची खास कम्युनिस्टांवरच पाळी आहे. त्यांच्या इतिहासप्रक्रियेसंबंधीं मी सांगितलेंच आहे. आतां त्यांनीं तिचें जें दिग्दर्शन भारतीय इतिहासांतून घडविलेलें आहे त्याकडे वळूं.

ज्या भीष्मांच्या संवादांत प्राथमिक अवस्थेचें म्हणजे उत्पादनसाधनें सामुदायिक, उपभोग सामुदायिक, वर्ग नाहींत म्हणून पिळवणूक नाहीं अशा प्राथमिक अवस्थेचें वर्णन आहे असें श्री. डांगे म्हणतात, तें प्राथमिक अवस्थेचें वर्णन नसून कृतयुगाचें वर्णन आहे. महाभारतांतील "न वै राज्यम्" इत्यादि जो श्लोक त्यांनीं उद्धृत केलेला आहे त्याच्या आधींचा श्लोक ध्यानांत घेणें अवश्य आहे. महाभारतांतील तें वर्णन पुढीलप्रमाणें आहे:—

नियतस्त्वं नरव्याघ्र शृणु सर्वमशेषतः ।
यथाराज्यं समुत्पन्नमादौ कृतयुगेऽभवत् ॥ १३
न वै राज्यं न राजाऽऽसीन्न च दण्डो न दाण्डिकः ।
धर्मेणैव प्रजाः सर्वा रक्षन्ति स्म परस्परम् ॥ १४
पाल्यमानास्तथाऽन्योऽन्यं नरा धर्मेण भारत ।
खेदं परमुपाजग्मुस्ततस्तान्मोह आविशत् ॥ १५
ते मोहवशमापन्ना मनुजा मनुजर्षभ ।
प्रतिपत्तिविमोहाच्च धर्मस्तेषामनीनशत् ॥ १६

— महाभारत शांतिपर्व अध्याय ५९

"हे नरव्याघ्रा, मी तुला जें सांगतों तें लक्षपूर्वक ऐक. आधीं कृतयुगांत राज्य कसें उत्पन्न झालें तें मी तुला सांगतों. पूर्वी राज्य नव्हतें, राजा नव्हता, ज्याला दण्ड करावा असा अपराधी नव्हता व

ज्यानें दण्ड करावे असा अधिकारीही नव्हता. आपआपल्या कर्तव्याची जाणीव ठेवून "एकमेकां साह्य करूं अवघे धरूं सुपंथ" या अवस्थेप्रमाणें लोक एकमेकांचें संरक्षण करीत असत. पुष्कळ दिवस असा काळ गेल्यानंतर या चिरशांततेंत हळुहळू आळस उत्पन्न होऊन त्या एक प्रकारच्या सारखेपणाच्याच कंटाळ्यांतून मोह उत्पन्न झाला व मोहामुळें अज्ञान उत्पन्न होऊन अथवा ज्ञान नष्ट होऊन त्यांच्यांतली केवळ कर्तव्यबुद्धीची जाणीव अथवा धर्ममयता नष्ट झाली."

या ठिकाणी एक प्रकारच्या अपूर्ण प्राथमिकतेंतून वर जाण्याचा क्रम दिग्दर्शित केलेला नसून पूर्णतेंतून अधःपतनाकडे वळण्याचा स्वाभाविक क्रम दिग्दर्शित केलेला आहे. राज्यविहीन अवस्थेचें हें चित्र कृतयुगांतील आहे असें महाभारतकार म्हणतात. कृत म्हणजे हेतुतः व प्रयत्नपूर्वक निर्माण केलेलें. संपूर्ण भारतीय वाङमयांत नैसर्गिक, रानटी स्वरूपाच्या प्राथमिकतेला वा पशुतेला उद्देशून कृत शब्दाचा वापर कुठेंही असला तर तो डांगे व त्यांचे कम्युनिस्ट मित्र यांनी अवश्य दाखवून द्यावा. कृत शब्दांतील 'कृ' धातु ध्यानांत घेतला तरीही त्यांच्या विधानांतील फोलपणा ध्यानांत येण्यासारखा आहे. "पूर्णापासुनि ढळलेलें जग जातें पूर्णाकडे" हा जो भारतीय तत्त्वज्ञानाचा सिद्धांत तोच मानवी जीवनप्रवाहाला लावून त्या प्रवाहाचा ओघ अथवा इतिहास मांडून दाखविण्याची त्यांची पद्धति आहे.

या पद्धतीच्या अनुसार कृतयुगापासून कलियुगापर्यंत म्हणजेच विकसनाच्या अंतिमापासून अधःपतनाच्या अंतिमापर्यंत मानवी जीवनांतील अवस्थांचें ते आपल्या वाङमयांतून दर्शन घडवीत अससात. प्रत्येक ठिकाणीं कृतयुग हें अभिलषणीय आहे असेंच वर्णन असून ती एक अभिलषणीय व साध्यभूत अवस्था आहे असेंच वारंवार घोषित केलेलें आढळतें, व कलियुगाची मात्र वारंवार निंदा केलेली आढळते. मी म्हणतों याहून वेगळा कृत व कलि या शब्दांचा संकेत असल्याचें संपूर्ण भारतीय वाङमयाच्या पसाऱ्यांतून कोणीही दाखवून द्यावें. डांगे यांनीं या बाबतींत ऐतरेय

ब्राह्मणांतील दिलेला पुरावा किती खोटा व भ्रामक आहे, आणि तो किती लबाडीनें दिलेला आहे हें मी माझ्या महाभारतावरील व्याख्यानमालेंत दिग्दर्शित केलेलें असून तिच्या झालेल्या ग्रंथांत तें सविस्तरपणें आलेलें असल्यामुळें त्याचा मी येथें पुन्हां उल्लेख करीत नाही. तात्पर्य प्राथमिक अवस्था गृहीत धरून डांगे यांनीं भीष्मांवर आपलें म्हणणें लादलेलें आहे. कोणतीही प्राथमिक अवस्था असली तरी तिच्यांत मानसशास्त्रज्ञांनीं ज्याला स्वाभाविक प्रवृत्ति असें म्हटलें आहे त्या पशुत्वाच्या मनोवृति राहणारच. भावना या अत्यंत स्वाभाविक असून स्वाभाविक प्रवृत्तींच्या मध्यें मूळ मानवी मन व्यक्तीपुरतेंच पहाणारें असल्यामुळें संस्कारावांचून त्याच्यांत बदल पडू शकत नाहीं. अशा स्थितीत या स्वाभाविक प्रवृत्तीवर विजय मिळविल्यावांचून अथवा आपल्या स्वचें क्षितिज पूर्णपणें विश्वरूप केल्यावांचून केवळ कर्तव्यानुसार वागण्याची प्रवृत्ति निर्माण होणार कशी ? ही गोष्ट संस्कारावांचून सिद्ध होत नसल्यामुळेंच या विकसनावस्थेला कृतयुग म्हणजे निर्माण केलेली असें म्हटलेलें आहे. प्रयत्नपूर्वक मनाचें उदात्तीकरण करून सहज प्रवृत्ति जिकतां येतात असा आजच्या मानसशास्त्रज्ञांचा अभिप्राय आहे. प्राथमिक अवस्था म्हटली कीं तिच्यांत ह्या प्रवृत्ति जिकतां येणार कशा ? म्हणूनच मीं म्हटलें आहे कीं, इतिहास अर्थमूलक आहे या सिद्धांतावर आत्यंतिक भर देणें एकांगीपणाचें असून तो भावमूलक आहे हेंही लक्षांत घेतल्यावांचून तो नीट उलगडत नाहीं. भीष्म ‘प्रतिपत्तिविमोह’ असा शब्द वापरतात याचाच अर्थ कृतयुगाची अवस्था ही प्रतिपत्तीची म्हणजेच ज्ञानाची आहे हें स्पष्ट होतें. पण लक्षांत कोण घेतो ? आम्ही डांगे यांस असें म्हणतों की, त्यांनीं ‘विदरिंग अवे ऑफ दि स्टेट’ हें मार्क्सचें सूत्र व त्यावरील लेनिनचें भाष्य पुन्हां एकदां वाचावें व प्रतिपत्तिविमोह यांतील प्रतिपत्ति या शब्दाचा भारतीय संस्कृतीच्या अथवा वाङ्मयाच्या तात्त्विक संकेतानुसार होणारा अर्थ नीट लक्षांत घ्यावा. कृतयुगाचा संकेतही ध्यानांत घेऊन त्यांतील ‘कृ’ धातूचें नीट परीक्षण करावें व

आग्रहीपणा सोडून द्यावा. म्हणजे 'न वै राज्यं' हें वर्णन कोणत्या अवस्थेंतील आहे हें त्यांच्या ध्यानांत येईल. कम्युनिझमनें जिची कल्पना केलेली आहे ती सुवर्णयुगात्मक अवस्था हीच आहे.

आतां डांगे यांच्या दुसऱ्या मुद्दयाकडे वळूं. एकदां मूळ चुकलें कीं सारेंच हुकतें. तसाच प्रकार त्याच्याही बाबतीत झालेला आहे. आत्यंतिक विकसन निर्माण झालें तरी मानवांतील पशुप्रवृत्ति मूलभूत असल्याकारणानें पुनःपुन्हां अधःपतनही होतें. प्लेटोनेंही हें मान्य केलेलें तत्त्व आहे. असो. वेनाच्या कथेचाही त्यांनीं असाच विपर्यास केलेला आहे. वेनाचें बंड हे वर्ग उत्पन्न झाल्यावरच्या वर्चस्वप्रधान अवस्थेशीं जनस्वातंत्र्यार्थ पुकारलेलें बंड होय, हें त्यांचें कल्पनाजाल आहे. वेनाच्या कथेला त्यांचाही पुरावा महाभारतांतीलच आहे.पण महाभारत वेनासंबंधीं काय म्हणतें तें पहाण्यासारखें आहे. महाभारतकार म्हणतात :–

तं प्रजासु विधर्माणं रागद्वेषवशानुगम् ।
मन्त्रभूतैः कुशैर्जघ्नुर्ऋषयो ब्रह्मवादिनः ॥ ९४

—महाभारत शान्तिपर्व अ. ५९.

राजा वेन हा रागद्वेषादि मनोविकारांच्या आधीन होऊन प्रजांच्या बाबतींतील आपल्या कर्तव्याला पूर्णपणें चुकला म्हणून ब्रह्मवादी ऋषींनी मंत्रमय कुशांनी त्याला ठार मारलें. रागद्वेषादि मनोविकारांच्या आधीन झालेला कर्तव्यभ्रष्ट अरेराव हें वेनाचें महाभारतकार वर्णन करतात. डांगे यांनीं सोयीस्कर रीतीनें रागद्वेषवशानुग व विधर्माण हीं दोन्हीही पदें गाळून टाकलीं आहेत. आधार दिल्याचा देखावा उत्पन्न करण्यासाठीं वेदापासून भारतापर्यंतच्या अनेक ग्रंथांतील कोपऱ्यांतीलही संस्कृत वचनें जर त्यांना देतां येतात तर वेनाच्याच बाबतींतील हा महत्त्वाचा उल्लेख त्यांनीं कां गाळला ? मला तर आणखी असेंही म्हणावयाचें आहे कीं,भारत सोडून इतरत्रही वेनाची कथा जेथें जेथें येते त्या प्रत्येक ठिकाणीं याहून वेगळें वर्णन त्यांनीं दाखवून द्यावें. तात्पर्य, क्रांतीचा अग्रदूत असलेला वेन हा डांगे यांच्या कादंबरीचा नायक असेल; पण महा-

भारतांतील वेनाशीं त्याचा कांहीही संबंध नाहीं. सुनीथा नांवाची वेनाची बायको स्त्रीस्वातंत्र्याच्या पुरस्कारानें प्रेरित होऊन त्याला सहायक झाली होती असेंही डांगे यांनीं वर्णन केलें आहे. आधीं सुनीथा ही वेनाची बायको नसून आई होती असें महाभारतांत वर्णन आहे. तिच्या साहाय्याचा महाभारतांत कोठेंही उल्लेख नाहीं. सुनीथेचा भागवत-पुराणांत असलेला उल्लेख ती वेनाला प्रेरक असल्याचें मुळींच दाखवीत नाहीं. उलट बरोबरीच्या, सहज खेळावयास आलेल्या सोबत्यांना गळे दाबून ठार मारणारा व ते तळमळून मरत असतां त्या दृश्याच्या दारुणतेंत आनंद अनुभवणारा अधम वेन मात्र तेथें दृष्टीस पडतो. महाभारतांतील सुनीथेचें वर्णन पुढीलप्रमाणें आहे.

मृत्योस्तु दुहिता राजन्सुनीथा नाम मानसी ।
प्रख्याता त्रिषु लोकेषु याऽसौ वेनमजीजनत् ।। ९३

—महाभारत शान्तिपर्व अ. ५९

"हे राजा, मृत्यूची सुनीथा नांवाची मानसकन्या होती व तिनें वेनाला जन्म दिला."

एकतर ही कथा रूपकात्मक मानली व त्या रूपकांतून राज्यसंस्था कशी निर्माण झाली ह्याचा इतिहास पाहिला तरी तें चांगलें उलगडू शकेल. वेन हें मानवतेंतील पशुत्व असून सुनीथा हें विनाशाचें चिन्ह आहे. विनाशमय परिस्थितीचा किंवा पूर्ण अधःपतनाचा क्षण जवळ येत चालल्याचें निदर्शन म्हणून पशुत्व कसें उफाळलें होतें हें येथे दिग्दर्शित केलें असून त्याला आवर घालण्यासाठीं समाजांतील श्रेष्ठ लोकधुरीणांनीं पृथूच्या रूपानें राज्यसंस्था निर्माण केली असा महाभारतकारांचा अभिप्राय आहे. तें रूपक न मानतां ती एक ऐतिहासिक गोष्ट मानली तर वेन हा अरेराव सुलतानशहाचा अवतार असून तो सुनीथेचा मुलगा होता येवढेंच निष्पन्न होतें. कम्युनिस्टांच्या नीतिमूल्यांप्रमाणे त्यांच्या कल्पित कादंबरीत आईचें पत्नींत रूपांतर व्हावयास कदाचित् हरकतही नसेल !

आतां डांगे यांच्या तिसऱ्या मुद्द्याकडे वळूं. भारताचा उल्लेख करतांना पौरव गणसंघांतील दुष्यंताचा मुलगा येवढाच त्यांनीं उल्लेख केला असून त्या सुमारास प्रादेशिक राज्यतंत्रें, वांशिक राज्यसंस्थेसह अस्तित्वांत यावयास प्रारंभ झाला होता असें त्यांचें म्हणणें आहे. महाभारतानुसार दुष्यन्त हा पौरव गणांतील एक सामान्य मनुष्य नसून तो राजा होता व राजा या संस्थेचीं सर्व लक्षणें त्याला लागू पडत होतीं असें स्पष्टपणें दिसतें. भरताचा पिता जो दुष्यन्त त्याच्याविषयीचे महाभारतांतील पुढील उल्लेख पहाः–

पौरवाणां वंशकरो दुष्यंतो नाम वीर्यवान् ।
पृथिव्याश्चतुरन्ताया गोप्ता भरतसत्तम ॥ ३
चतुर्भागं भुवः कृत्स्नं यो भुंक्ते मनुजेश्वरः ।
समुद्रावरणांश्चापि देशान्स समितिंजयः ॥ ४
संमतः स महीपालः प्रसन्नपुरराष्ट्रवान् ॥ १४
भूयो धर्मपरैर्भावैर्मुदितं जनमादिशत् ॥ १५

—महाभारत आदिपर्व अ. ६८

"पौरवांच्या वंशांत उत्पन्न झालेला व सर्व पृथ्वीचें संरक्षण करणारा दुष्यन्त नांवाचा राजा असून तो राजा समुद्रवलयांकित सर्व पृथ्वीचें राज्य करीत असे. त्याचें राष्ट्र व नगरांतील लोक प्रसन्न असून सर्वांचा आवडता असा तो राजा प्रजा अधिकाधिक धार्मिक कशी होईल अशीच खटपट करीत असे."

आतां प्रत्यक्ष 'राजा' या शब्दानें केलेला व त्या संस्थेचा निदर्शक असा 'अमात्य' शब्दही वापरलेला दुसरा उल्लेख पहाः–

ततो मृगसहस्राणि हत्वा सबलवाहनः ।
राजा मृगप्रसङ्गेन वनमन्यद्विवेश ह ॥१

—महाभारत आदिपर्व अ. ७१

ततो गच्छन्महाबाहुरेकोऽमात्यान्विसृज्य तान् ।
नापश्यच्चाश्रमे तस्मिंस्तमृषिं संशितव्रतम् ॥ १

—महाभारत आदिपर्व अ. ७२

"आपल्या सैन्यासहित मृगया करणाऱ्या त्या राजानें सहस्रावधि पशु मारून दुसऱ्या अरण्यांत प्रवेश केला. नंतर त्या महाबाहूनें आपल्या अमात्यांना सोडून एकट्यानेंच त्या आश्रमांत प्रवेश केला."

या दोन्ही उल्लेखांत राजा व अमात्य हे राजसंस्थेचें स्पष्ट निदर्शक शब्द आहेत. राजसंस्थेचें अस्तित्व दुष्यंताचे वेळीं दृढमूल झाल्याचा आणखी एक पुरावा म्हणजे युवराजसंस्थेचा स्पष्ट निर्देश होय. दुष्यंताशी गांधर्व विवाह करावयास स्वतःची मान्यता देत असतांना शकुंतला म्हणते–

सत्यं मे प्रतिजानीहि यथा वक्ष्याम्यहं रहः।
मयि जायेत यः पुत्रः स भवेत्त्वदनन्तरः ।।१६
युवराजो महाराज सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।
यद्येतदेवं दुष्यंत अस्तु मे संगमस्त्वया ।।१७

--महाभारत आदिपर्व अ. ७३

"एकांतांत मी आपल्यासमोर एक अट घालतें. मला होणारा मुलगा हा तुमच्यानंतर राजा होईल. हें जर आपणांस मान्य असेल व त्याला यौवराज्याचा अभिषेक करीत असाल तरच मी आपणांशीं गांधर्व विवाह करीन."

प्रादेशिक व वांशिक राजसत्ता पूर्णपणें अस्तित्वांत नव्हे, भरांत होती असाच याचा अर्थ नाहीं का? भरत तर नुसता राजा नसून चक्रवर्ती व सम्राट होता असा महाभारतांत दोनदां उल्लेख आलेला आहे. महाभारतकार म्हणतात–

दुष्यन्तस्तु तदा राजा पुत्रं शाकुन्तलं तदा ।
भरतं नामतः कृत्वा यौवराज्येऽभ्यषेचयत् ।। १२६
तस्य तत्प्रथितं चक्रं प्रावर्तत महात्मनः ।
भास्वरं दिव्यमजितं लोकसंनादनं महत् ।। १२७
स विजित्य महीपालांश्चकार वशवर्तिनः ।
चचार च सतां धर्मं प्राप चानुत्तमं यशः ।। १२८
स राजा चक्रवर्त्यासीत्सार्वभौमः प्रतापवान् ।
ईजे च बहुभिर्यज्ञैर्यथा शक्रो मरुत्पतिः ।। १२९

—महाभारत आदिपर्व अ. ७४

"नंतर दुष्यंतानें शकुंतलेच्या पुत्राचें भरत असें नांव ठेविलें. व त्याला यौवराज्याचा अभिषेक केला. त्याचे दिव्य, तेजस्वी, अजिंक्य व सर्व लोकांत गाजलेलें आज्ञाचक्र प्रवृत्त झालें. राजे लोकांना जिंकून त्यांना त्यानें स्वाधीन केलें व संतांच्या मार्गाचें अनुकरण करून श्रेष्ठ यश मिळविलें. हा प्रतापी राजा सार्वभौम असून चक्रवर्ती होता. देवेंद्राप्रमाणें त्यानें अनेक यज्ञ केले."

जगांतील श्रीकृष्णकाळापूर्वींच्या श्रेष्ठ सम्राटांत भरताची गणना होते. भगवान् श्रीकृष्णांनी प्रसिद्ध अशा पांच सम्राटांत भरताची गणना केलेली आहे. ते म्हणतात :—

जित्वा जय्यान्यौवनाश्विः पालनाच्च भगीरथः ।
कार्तवीर्यस्तपोवीर्याद् बलात्तु भरतो विभुः ॥ १५
ऋद्धया मरुत्तस्तान्पञ्च सम्राजस्त्वनुशुश्रुम ।
साम्राज्यमिच्छतस्ते तु सर्वाकारं युधिष्ठिर ॥ १६

—महाभारत सभापर्व अध्याय १५

"अजिंक्य लोकांना जिंकल्यामुळें मांधाता, प्रजापालनामुळें भगीरथ, तपस्येच्या प्रभावामुळें कार्तवीर्य, सामर्थ्यामुळें भरत व वैभवसंपन्नतेमुळें मरुत्त असे पांच सम्राट आम्ही ऐकले आहेत."

तात्पर्य डांगे म्हणतात त्याप्रमाणें पौरव गणसंघांतील दुष्यंताचा भरत मुलगा दिसत नसून तो एका राजाचा मुलगा व सुप्रसिद्ध सम्राट आहे. नुकतेच भरताच्या वेळी राजसत्तेचें युग उत्पन्न झालेलें होतें असेंही दिसत नाही. महाभारतांतील आदिपर्वाच्या ९४ व्या अध्यायांतील वंशवर्णनाकडे पाहिलें तर भरतापूर्वी दहा पिढ्या तरी त्या वंशांत राज्य असल्याचें दिसतें. दहा पिढ्या म्हणजे नुकतेंच असें असेल तर प्रश्न नाहीं!

आतां डांगे यांच्या पुढच्या व महत्त्वाच्या मुद्द्याकडे वळू. गणांची अवस्था ही प्राथमिक अवस्थेची द्योतक आहे व त्यानंतर राजसत्तेचें युग उत्पन्न झालें हें गृहीत कृत्य धरून महाभारतीय युद्ध हें गण व उदय पावणारी नवी राजसत्ता यांच्यांतील युद्ध होतें असें त्यांनीं आधारविनाच गृहीत धरलेलें आहे. नव्या युगाला उद्देशून त्यांनीं

दिलेल्या शिव्या केवळ एंजल्स व मार्क्सच्या वाङमयांतील जशाच्या तशाच उद्धृत केलेल्या आहेत यापेक्षां त्याला अर्थ नाहीं.

'गण' या शब्दाच्या चुकीच्या अर्थावरून हे सगळे तर्कवितर्क केले जातात व हिंदुस्थानचा इतिहास हा युरोपप्रमाणेंच संस्कृतीची पूर्णावस्था येण्यापूर्वीचा असला पाहिजे अशा कल्पनेनें उघड उघड दिसणाऱ्या गोष्टीही केवळ आजच्या प्रगतीच्या द्योतक म्हणून त्या काळी नसल्याच पाहिजेत या सिद्धांतावर सारें मंदिर उभारले जातें. भारतीय सांस्कृतिक वाङमयाकडे पाहिलें तर राजसंस्था ही प्रथम असून गणसंस्था ही नंतर उत्पन्न झाल्याचें आढळून येईल. वेद-वाङमयाला राजसंस्था परिचयाची आहे. गणसंस्था नाही. त्यामुळें गणसंस्थेनंतर राजसंस्था निर्माण झालेली नसून राजसंस्था ही प्रथम व गणसंस्था ही त्यानंतर दृष्टोत्पत्तीस येते. गणसंस्था ही आज ज्याला रिपब्लिक्स (Republics) असें राज्यशास्त्राच्या परिभाषेंत म्हणतात त्या स्वरूपाची राजसंस्था आहे.

ऋग्वेदाच्या १० व्या मंडलांतील १७३ व्या सूक्तांत व अथर्व वेदांतही राजसंस्थेच्या अस्तित्वाचा उल्लेख आहे. गणसंस्थेचा उल्लेख नाहीं. खास महाभारताप्रमाणें पाहिलें तरीही भारताच्या शांतिपर्वात जेथें राजसंस्थेच्या उत्पत्तीचें वर्णन आहे, त्या ठिकाणीं अराजकाचें व केवळ बळाच्या भरंवशावर सामाजिक जीवन नष्ट होऊं लागल्याचें भय उत्पन्न झाल्यावर आवश्यक ती व्यवस्था म्हणून राजसंस्था निर्माण झाल्याचेंच वर्णन आहे. गणसंस्थेचें नाहीं.तात्पर्य, गणसंस्था ही राजसंस्थेंत मागाहून झालेली उत्क्रांति होय असेंच वैदिक वाङमयाच्या अंतर्गत पुराव्यावरून दिसतें. फार कशाला, मौर्य चंद्रगुप्ताच्या दरबारीं येऊन राहिलेला ग्रीक वकील मेगा-स्थनीस याचीही या बाबतींत अशीच साक्ष आहे. ख्रिस्तापूर्वी कमींत कमी चार शतकें तरी भारतांत आलेल्या व येथें एका समृद्ध राज्याचा प्रत्यक्ष कारभार डोळ्याखालून घालणाऱ्या मेगास्थनीसला हिंदु राजसंस्थेची जी परंपरा कळली ती अशीच कळली कीं,पहिल्या-पासून या देशांत चालू असलेल्या राजसत्तेच्या स्वरूपांतूनच पुढें

गणतंत्राची निर्मिति झालेली आहे. अशा स्थितींत राजसंस्था नंतर व गणसंस्था आधी हें सिद्ध करावयास आवश्यक तो पुरावा काय ? ऋग्वेदापासून तों महाभारतापर्यंत, इतकेंच नव्हे तर मेगास्थनीस-सारख्या परक्या प्रवाशाच्या निरीक्षणांतूनही जी गोष्ट स्पष्ट दिसते ती मान्य करूनच या दोन्ही संस्थांच्या स्वरूपाचा विचार केला पाहिजे. हिंदुस्थान देशांतील सर्वश्रेष्ठ राज्यशास्त्रज्ञ कौटिल्य व पाणिनि हे आपल्या वाङमयांतून संघ व गण हे एकमेकांचे पर्याय-शब्द म्हणून वापरतात. गणाला संघ असा पर्यायशब्द खास महा-भारतांतही आढळतो. महाभारतांतील कृष्ण व नारद संवादांत कृष्णाला विशेषण देतांना एका ठिकाणीं नारद ‘यादवांच्या गण-राज्याचे प्रमुख’ या अर्थी श्रीकृष्णांना उद्देशून ‘संघमुख्योऽस्मि’ असे शब्द वापरतात व त्याचवेळी त्या संघाचाच पर्यायवाचक शब्द म्हणून ‘गणः प्राज्ञेऽवतिष्ठते’ असे शब्द वापरतात.

कौटिल्य–पाणिनीच नव्हे तर प्रत्यक्ष महाभारत देखील संघ व गण हे एकमेकांचे पर्यायशब्द मानतें हें यावरून उघड होतें. अशा स्थितींत संघ म्हणजे भटक्या लोकांमधून सहज उत्पन्न झालेली अवस्था असें कसें म्हणतां येईल ? गण व संघ आणि वांशिक राजसंस्था या दोन्हीही एकाच वेळी नांदत असल्याची उदाहरणें भारतीय वाङमयांतून किती तरी आढळतात. अवदानशतकामध्यें “केचिद् देशा गणाधीनाः केचिद् राजाधीनाः” असा स्पष्ट उल्लेख आहे. गणसंस्था मोडून तेथें राजसंस्था उत्पन्न झाल्याचा कोठेंही पुरावा नाहीं. गणांचा ट्राईब असा चुकीचा अर्थ घेतल्यामुळें हा सर्व घोटाळा उत्पन्न झाला आहे. उत्तरभारतांतील विख्यात व नुकतेच दिवंगत झालेले पंडित कै. डॉ. जयस्वाल यांनीं आपल्या हिंदु पॉलिटी नांवाच्या ग्रंथांत या विषयासंबंधानें केलेलें विवेचन या दृष्टीनें पहाण्यासारखें आहे. डॉ. जयस्वाल लिहितात :—

The early Vedas knew only Monarchy. Departure from this normal constitution was made in post-Vedic times, and as Megasthenis also records, the traditional

sovereignty (Kingship) was dissolved and democratic governments set up in various places. The Mahabharat, similarly, as we shall see in our discussion on Hindu Monarchy, considers monarchy alone as the Vedic form of Government. The hymns of the *Rik* and *Atharvan*, the view of the Mahabharat and the tradition which Megasthenis heard in India in the fourth century B. C., all point to the fact that the Republican form of Government in India came long after Monarchy and after the early Vedic age. It appears in the later Vedic literature, in the Rigvedic Brahmana, the Aitareya, and the Yajurveda and its Brahmana, the Taittiriya."

—(Hindu Polity by Jayaswal pp. 23)

A wrong value to *Gana* has been assigned in the dictionary of Monier Williams which has misled many modern students of Sanskrit literature. Monier Williams translated the word by the English word 'tribe'. This meaning was adopted by the late Dr. Fleet in his translation of the Gupta inscriptions in connection with the Malav *Gana* of those records. When my interpretation was published, Dr. F. W. Thomas, the foremost Indianist Scholar in England pointed out that the 'tribe' meaning was to be given up. And when Dr. Fleet insisted on the correctness of his rendering 'tribe', Dr. Thomas challenged him to show that meaning from Sanskrit literature. Dr. Fleet found no authority except that of modern English translations of the Raghuwansh and the Mahabharat. Dr. Thomas drew attention to the fact that the St. Petersburg Dictionary and some later dictionaries never authorised and accepted the 'tribe' interpretation.

—(Hindu Polity by Jayaswal pp. 26)

" जुन्या वेदांना फक्त राजसंस्था माहीत आहे. वेदोत्तर काळांत या नैसर्गिक घटनेपासून वेगळेपण उत्पन्न झाल्याचें दिसतें. मेगास्थनीस सुद्धां जी परंपरा उल्लेखितो ती हीच आहे. तो म्हणतो कीं

राजसंस्था विलय पावली व पुष्कळ ठिकाणीं लोकतंत्रें उत्पन्न झालीं. पुढें हिंदुराज्य संस्थेच्या इतिहासांत आम्ही महाभारताचें काय म्हणणें आहे तेंही दाखविणार आहों. त्यावरून असें दिसून येईल कीं, महाभारतकारांनासुद्धां राजसंस्था हाच वेदांतील राज्यतंत्राचा प्रकार म्हणून माहीत होता. ऋग्वेद व अथर्ववेदांतील सूक्तें, महाभारत व ख्रिस्तपूर्व चौथ्या शतकांतील मेगास्थनीसला माहीत असलेली परंपरा ह्या सर्व बाबी ही गोष्ट सिद्ध करतात की, लोकतंत्र राज्यव्यवस्था ही पुष्कळ दिवस राजसंस्था चालल्यानंतर मागाहून हिंदुस्थानांत उत्पन्न झालेली संस्था असून ती वेदोत्तरकालीन आहे. वेदाच्या उत्तरकालीन वाङमयांत, ऋग्वेदाच्या ऐतरेय ब्राह्मणांत, व यजुर्वेद व त्याच्या तैत्तिरीय ब्राह्मणांत गणांचें अस्तित्व आढळतें. मॉनियर वुईल्यम्सच्या कोशांत गण शब्दाच्या दिलेल्या चुकीच्या अर्थामुळें संस्कृत वाङमयाच्या पुष्कळ आधुनिक अभ्यासकांची दिशाभूल झालेली आहे. मॉनियर विल्यम्सनें गण शब्दाचें इंग्रजींतील ट्राईब्स या शब्दानें भाषांतर केलेलें आहे. दिवंगत डॉ. फ्लीट यानें गुप्तकालीन ताम्रपटांच्या संशोधनाच्या वेळी मालव गणासंबंधीं लिहितांना मॉनियर विल्यम्सचाच अर्थ स्वीकारला. ज्या वेळीं 'गण' शब्दाचा मी केलेला अर्थ प्रसिद्ध झाला त्या वेळीं इंग्लंडमधील भारतीय वाङमयाचे विख्यात संशोधक डॉ. एफ. डब्ल्यू. थॉमस यांनी त्यांच्या असें नजरेस आणून दिलें कीं गण शब्दाचें 'ट्राईब' या प्रतिशब्दानें करण्यांत येणारें भाषांतर यापुढें सोडून दिलें पाहिजे. पण डॉ. फ्लीट तसा आग्रहच धरून बसले, त्या वेळीं डॉ. थॉमस यांनीं त्यांना असें आव्हान दिलें की, संपूर्ण संस्कृत वाङमयांतून तसा अर्थ काढून दाखवा. डॉ. फ्लीट यांना रघुवंश व महाभारताच्या अलीकडेच झालेल्या इंग्रजी भाषांतरावांचून दुसरा आधार मिळू शकला नाही. नंतर डॉ. थॉमस यांनी या गोष्टीकडे लक्ष वेधलें कीं, सेंट पीटर्सबर्ग डिक्शनरी व अलीकडेच नवे उपलब्ध झालेले कोश यांनीं गण शब्दाचें 'ट्राईब' या शब्दानें करण्यांत येणारें भाषांतर कधींही स्वीकारलें नाहीं. अथवा त्याला कधीं मान्यताही दिलेली नाहीं." मला वाटतें हा उतारा संशय निवारणास पुरेसा आहे.

सारांश, गण हा प्रजातंत्र राज्ययंत्राचा एक प्रकार आहे व महाभारतांतील माझ्या मागच्या व्याख्यानमालेंत महाभारताच्या शांतिपर्वांतील गणराज्यविषयक सर्व विचार जे मी उद्धृत केले आहेत, ते जर नीट वाचले तर हें ध्यानांत येईल की कोणत्याही अर्थानें यापेक्षां अधिक सुधारलेले विचार आजच्या लोकतत्र व्यवस्थेच्या तत्त्वज्ञानी पुरस्कर्त्यांनी व्यक्त केलेले नाहीत व त्याला जर प्राथमिक अवस्था म्हणावयाचें असेल तर नव्या व्यवस्थेनें वैचारिक संपत्तींत कोणतीही भर घातली नाही एवढेंच म्हणावे लागेल. तात्पर्य राजसंस्था ही मूळ पहिली अवस्था व गणांची लोकतंत्रपद्धति ही नंतर निर्माण झालेली अवस्था आहे असाच स्पष्ट पुरावा भारताच्या वाङमयांतून व खास महाभारतांतूनही मिळत असल्यामुळें भारतीय युद्ध हें डांगे म्हणतात त्याप्रमाणें प्राथमिक सामुदायिक जीवन व त्यांतून निर्माण होणारें गुलामगिरीचें राजतंत्र यांच्यांतील झगडा ठरूं शकत नाहीं. मार्क्स व एजल्स यांच्याऐवजीं खास हिंदुस्थानांतलें व तेंही महाभारताचें वाङमय महाभारताविषयी काय म्हणतें हेंच पहाणें सत्यशोधनाचे दृष्टीनें प्रामाणिकपणाचें व खरें महत्त्वाचें आहे. कॉ. डांगे यांच्या मूळ गृहीत कृत्याचीच ही अवस्था असल्यामुळें या खोटया, मानीव, व भ्रामक कल्पनेवर आधारलेले त्यांचें भगवान् श्रीकृष्णांच्या व गीतेच्या शिकवणुकीविषयीचें प्रतिपादन आपोआपच केवळ खोटें कल्पनाजाल ठरतें. तें कल्पनाजाल मांडतांनासुद्धां त्यांना किती लबाडया कराव्या लागल्या आहेत हें पहाण्यासारखें आहे.

त्यांच्या पहिल्या मुद्द्याचाच विचार करूं. खास भरताच्या सुद्धां दहा पिढयांपूर्वी राजसंस्था—तीही प्रादेशिक व वांशिक राजसंस्था—अस्तित्वांत आल्याचें आपण महाभारतांतील पुराव्यावरून पाहिलें आहे. त्यानंतर कितीतरी पिढयांनीं अर्जुन उत्पन्न झालेला आहे. त्यामुळें अर्जुनाचा गणराज्य व त्यांतील परंपरांशीं डांगे म्हणतात तसा कांहींही सबंध नाहीं. म्हणून 'आचार्याः पितरः पुत्राः' या श्लोकांतून माझ्या नातलगांना व जवळच्या संबंधी आणि पूज्य लोकांना मी कसें मारूं हा जो प्रश्न अर्जुनानें विचाराला आहे तो जुन्या गणजीवनाच्या संस्कारांचा, डांगे म्हणतात तसा निदर्शक ठरूं शकत

नाहीं. वस्तुस्थिति त्यांच्याच म्हणण्याप्रमाणें उलटी असावयास पाहिजे. अर्जुनाचा गणराज्याच्या भानगडीशी संबंध नसल्यामुळें त्यानें सर्व नातलगांना मारावयाचें ठरविल्यावर भगवान् श्रीकृष्ण हे गणराज्याचे पुढारी असल्यामुळें त्यांनी मात्र अर्जुनास असें दटावावयास पाहिजे होतें कीं तूं आपल्या नातलगांनाच मारावयास उठलास हें गणतंत्राच्या नीतिनियमांप्रमाणे चुकीचें आहे. तेव्हां हें कर्म तू करूं नकोस. पण झालें आहे उलटेच! गणतत्राचा मुख्य या सगळ्यांना मारावयास आपल्या शिष्याला उद्युक्त करतो आहे व परंपरागत राजसंस्थेंत वाढलेला शिष्य त्यांना मारण्याविषयी कां कू करीत आहे. डांग्याच्या मताप्रमाणें पाहिलें तर गीतेचा वक्ता अर्जुन व पृच्छक श्रीकृष्ण हवा होता. गुरु, पिता, आजोबा यांच्याविषयीचा आदर वा निष्ठा सामुदायिक जीवनाचें प्रतिबिंब आहे हेंही खोटें आहे. डांगे ज्याला सामुदायिक जीवन म्हणतात त्याचा पुरस्कार मनुस्मृतीत मुळीच नाही. उलट प्रादेशिक व वांशिक राजसंस्था, वर्णव्यवस्था, व वर्गात्मक समाजरचना यांचाच मनुस्मृतीत सामर्थ्यसंपन्न पुरस्कार आहे. पण अशा ग्रंथांत पुढील नीतिमूल्यें व नैतिक व्यवहार उपदेश म्हणून सांगितलेली आहेत. मनु म्हणतोः—

आचार्यश्च पिता चैव माता भ्राता च पूर्वजः ।
नार्तेनाप्यवमन्तव्या ब्राह्मणेन विशेषतः ॥ २५
गुरोर्यत्र परीवादो निंदा वापि प्रवर्तते ।
कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥२००

—मनुस्मृति अध्याय २

"आचार्य, पिता, माता, व ज्येष्ठ बंधु यांचा गांजलेले असतांही अपमान करूं नये. ब्राह्मणांनीं तर या बाबतींत विशेषच दक्ष राहिलें पाहिजे. जेथें गुरूवर आक्षेप घेणें चाललें असेल अथवा त्याची निंदा होत असेल तेथें एकतर कान झांकून घ्यावे किंवा ती जागा सोडून दुसरीकडे निघून जावें."

तात्पर्य, भारतीय जीवनाचे हे सामान्य नीतिनियम आहेत. त्यांचा प्राथमिक अवस्था व सामुदायिक जीवन यांच्याशीं तिळमात्रही संबंध

नाहीं. डांगे यांना आमचें असें आव्हान आहे की, त्यांच्या मतानें वेगवेगळ्या अवस्थांचे निदर्शक असणाऱ्या धर्मशास्त्राच्या कोणत्याही ग्रंथांतून याविरुद्ध संकेत असलेला पुरावा त्यांनीं दाखवून द्यावा. उगाच साप म्हणून भुई धोपटण्यांत अर्थ काय ? अर्जुनाच्या प्रश्नाला नुसतें प्रारब्ध, वर्णाचें कर्तव्य, असें उत्तर गीतेंत नाही. भारत हा तत्त्वाचा झगडा आहे. महान् जीवनाच्या मूल्यांच्या सरक्षणाप्रीत्यर्थ व प्रतिष्ठेसाठी कितीही जवळच्या व्यक्ति असल्या तरी त्याचें बलिदान देणें एक कर्तव्य ठरतें असा गीतेचा संदेश आहे. डांगे व त्यांचा कम्युनिझम तरी केवळ जवळच्या नातलगांच्या भावनेसाठीं या संदेशाविरुद्ध पुरस्कार करूं शकेल काय ? कम्युनिझमचें ध्येय प्रत्यक्षांत आणण्यासाठी इतकी बलिदानें घडवून आणीत असतां व पक्षाच्या सभासदत्वाशिवाय आणि समान विचारप्रणालीवांचून दुसरें कोणतेंही नातें न ओळखत असतां त्यांनीं हें प्रतिपादन करावयास धजावें हें मोठें आश्चर्य आहे ! जीवनमूल्यें कोणतीं मानावयाचीं या बाबतींत केवढाही फरक असला तरी महान् ध्येयासाठी व्यवहारतः हेंच सूत्र पाळावें लागतें हें डांगे यांस उत्तम माहीत आहे. समजा, की कम्युनिस्टांचा ध्येयवाद प्रत्यक्षांत आणण्याच्या विरुद्ध श्री. डांगे यांचे स्वतःचेच शाळाकॉलेजांतील गुरु, आजोबा, संबधी अथवा प्रत्यक्ष चिरंजीव आडवे आले तर डांगे तो ध्येयवाद सोडून देतील आणि ते आपल्या संबंधी लोकांच्या गळ्यांत पडतील कां प्रसंग आला तर आपल्या ध्येयवादाप्रीत्यर्थ त्या संबंधी लोकांवर हत्त्यार चालवतील? अर्जुनासमोर असाच प्रश्न आहे व गीतेचेंही हेंच तात्पर्य आहे. तात्पर्य, आहे तो गीतेचा उपदेश प्रामाणिकपणानें नजरेसमोर आणून त्याचें खंडन करावयाचें असलें तरी करा, पण नाहीं त्या गोष्टी त्याच्यावर लादू नका. गीतेचा उपदेश क्षत्रियाला युद्ध करा असें सांगण्याचा आहे. ब्राह्मणाला युद्ध करा असा उपदेश गीतेंत कोठेंही केलेला नाहीं व तोही मूल्यांच्या प्रतिष्ठापनेसारख्या अधिक श्रेष्ठ गोष्टींसाठीं युद्ध करा असा उपदेश आहे. आपली संपत्ति वाढविण्यासाठीं युद्ध करा असा उपदेश नाहीं. 'धर्म्याद्धि युद्धात् श्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते' या ओळीतील धर्म्य व क्षत्रिय या दोन शब्दांचे अर्थ डांगे यांना समजत

नाहींत काय ? पण मुद्दाम झोंपी गेलेल्याला जागें कोण करणार ? 'कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन' हा उपदेश ब्रह्मक्षत्रांनीं वैश्यशूद्रांना केलेला नसून एका क्षत्रियानें दुसऱ्या क्षत्रियाला केलेला आहे व तोही कर्माच्या हेतूंत मन गुंतवून फळाच्या आसक्तीनें कर्म करूं नकोस असें सांगत असतां वैयक्तिक आसक्तिस्वरूप भावनेवर विजय मिळवावयास सांगितलें आहे. पुन्हां आम्ही डांगे यांस विचारतों कीं कम्युनिझम प्रस्थापित व्हावा यासाठीं कराव्या लागणाऱ्या ध्येयवादी युद्धांत मला व्यक्तिशः जगतां येईल किंवा नाहीं अथवा इतका मोबदला मिळेल किंवा नाहीं असें जर त्यांचा अनुयायी त्यांना विचारूं लागला तर त्याला ते हेंच सांगणार नाहींत काय, कीं संपूर्ण समाजाच्या पुनर्रचनेचा हा महान् प्रश्न असल्यामुळें वैयक्तिक लाभालाभाच्या जाणिवेंत तूं आपलें चित्त गुंतवूं नयेस. फक्त अखिल जगाच्या सुखाच्या तत्त्वज्ञानाचा एक महान् पायिक म्हणून तूं हें उत्थानाचें कार्य सतत करीत रहा. याहूनही गीतेची भूमिका अधिक उदात्त आहे. जर यापेक्षां कोणताही वेगळा व्यक्तिगत लाभालाभाच्या जाणिवेंत गुंतून राहण्याचा उपदेश कोणीही नेतृपदावर असलेल्या पुरुषानें आपल्या अनुयायांना करण्याचें ठरविलें तर कोणतीही क्रांति कधींच होण्याची आशा नको. अगदीं लेनिनसुद्धां यशस्वी व्हावयाचा नाहीं. मग डांगे यांची तर कथा काय ?

यानंतरच्या डांगे यांच्या गीतेंतील आत्मानात्म विचाराकडे वळूं. त्यासंबंधानें इतकेंच म्हणावयाचें आहे कीं या व्याख्यानाच्या आरंभींच मी सांगितलेल्या हाल्डेनच्या उताऱ्यावरून याविषयाविषयीं पक्कें मत देण्याइतका पुरावा विज्ञानाच्या जगाजवळ देखील जर उपलब्ध झालेला नाहीं व त्यावरच भिस्त ठेवणाऱ्या कम्युनिस्टांजवळही उपलब्ध झालेला नाहीं, तर मग उगाच त्यावर मत प्रदर्शित करून नांवें ठेवणें व आपले हेतु त्याच्यावर लादीत बसणें अप्रामाणिकपणाचेंच नाहीं काय? तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रांत कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुम् शक्तिसामर्थ्य असलेल्या ईश्वरी सत्तेला उद्देशूनच 'सर्वधर्मान् परित्यज्य' हा गीतेंतील उपदेश आहे. एंजल्सपासून लेनिनपर्यंत व लेनिनपासून हाल्डेनपर्यंन सर्व लोकांनीं ज्या गोष्टीचा

विचार न केल्याची कबुली दिलेली आहे त्या बाबतींत हेतुविपर्या-सात्मक विडंबन करणें हें प्रांजल बुद्धिवादाचें लक्षण खास नाहीं.

एकांगी विचारसरणीमुळें डोळे अंध झाले व आग्रहीपणा उत्पन्न झाला कीं सत्यान्वेषणाच्या क्षेत्रांत किती पतन होतें याचा हा पुरावाच होय. या दृष्टिकोनाचें स्वरूप स्पष्ट व्हावें म्हणूनच या विषयाचा मी येथें इतका प्रपंच केला. हिंदुसंस्कृतीवर तिच्या वाङमयाचें विकृतीकरण करून करण्यांत येत असलेला हा एक पद्धतशीर आघात आहे. त्याचें स्वरूप नीट ध्यानांत घेणें आवश्यक आहे. अहिंसावादी व कम्युनिस्ट या दोघांचेही वेगवेगळ्या दृष्टिकोनांतून चाललेलें हें विकृतीकरण नीट ओळखून व त्यापासून स्वतःला वांचवूनच शुद्ध बुद्धीनें, आहे त्या स्वरूपांत महाभारतांतील भगवान् श्रीकृष्णांच्या चरित्राकडे पाहिलें तर काय दृष्टोत्पत्तीस येतें तें आपण पुढील व्याख्यानांत पाहूं.

ईश्वरी अवतार

महाभारताची संहिता वरवर चाळणाऱ्या व्यक्तीच्या देखील ही गोष्ट ध्यानांत आल्याशिवाय राहात नाहीं कीं, महाभारतकार भगवान् श्रीकृष्णांना परमेश्वराचा अवतार समजतात. आणि तो एखाद्या सामान्य देवाचा अवतार नसून सर्व चराचर सृष्टीला व्यापून राहणाऱ्या साक्षात् परमेश्वरी सामर्थ्याचा पूर्ण आविष्कार आहे असें महाभारतकारांचें म्हणणें आहे. महाभारताच्या आदि पर्वांतर्गत संभवपर्वांत भारतांतील प्रत्येक व्यक्ति ही कोणकोणत्या दैवी शक्तीच्या अंशापासून निर्माण झाली याचें वर्णन करीत असतां भगवान् श्रीकृष्ण व त्यांचा परिवार यांच्यासंबंधीं असें वर्णन आढळतें कीं—

यस्तु नारायणो नाम देवदेवः सनातनः ।
तस्यांशो मानुषेष्वासीद्वासुदेवः प्रतापवान् ॥ १५१
शेषस्यांशश्च नागस्य बलदेवो महाबलः ।
सनत्कुमारं प्रद्युम्नं विद्धि राजन्महौजसम् ॥ १५२
श्रियस्तु भागः संजज्ञे रत्यर्थं पृथिवीतले ।
भीष्मकस्य कुले साध्वी रुक्मिणी नाम नामतः ॥ १५६

महाभारत आदिपर्व अ. ६७

"सनातन देवदेव जो नारायण त्याचा मनुष्यांतील अंश म्हणजे प्रतापी वासुदेव होय. महाबल बलदेव हा शेषाचा अंश असून अत्यंत तेजस्वी प्रद्युम्न हा सनत् कुमाराचा अंश होय. लक्ष्मीचा रममाण होण्यासाठीं पृथ्वीवर अवतीर्ण झालेला भाग म्हणजे भीष्मकाच्या कुळांत उत्पन्न झालेली साध्वी रुक्मिणी होय."

महाभारतानंतर हरिवंश व श्रीमत् भागवत या भगवान् श्रीकृष्णांच्या जीवनावरील वाङ्मयांतूनही महाभारतकारांचें हेंच म्हणणें थोडचा फरकानें मान्य केलेलें आढळतें. थोडा फरक

व्याख्यान ५ वें दि. ३०-३-५२

म्हणण्याचें कारण असें कीं प्रद्युम्न हा सनत्कुमाराचा अंश आहे हा महाभारतांतील उल्लेख श्रीमत् भागवतकारांना मान्य नाहीं. महाभारतांत प्रद्युम्न हा सनत्कुमाराचा अंश असल्याचें स्वत: श्रीकृष्णांच्या तोंडूनही स्पष्ट झालेलें आहे. अश्वत्थाम्याच्या दुरात्मतेविषयीं बोलत असतांना सौक्तिकपर्वांत (अ. १२–३०) श्रीकृष्ण युधिष्ठिराला असें म्हणतात कीं,–

सनत्कुमारः तेजस्वी प्रद्युम्नो नाम मे सुतः ।

पण श्रीमत् भागवतांत मात्र प्रद्युम्न हा सनत्कुमाराचा अंश नसून तो रुद्रानें जाळलेल्या मदनाचा अंश आहे असें म्हटलें आहे. भागवताच्या दशम स्कंधाच्या उत्तरार्धांत (अ. ५५) प्रद्युम्नाच्या जन्माच्या कथेंत–

कामस्तु वासुदेवांशः दग्धः प्राग् रुद्रमन्युना ।
देहोपपत्तये भूयः तमेव प्रत्यपद्यत ।। १

असें म्हटलें आहे. भागवतांतील दशम स्कंधाच्या उत्तरार्धांतच शंबरासुराच्या वधाच्या कथेंत मदनाला श्रीकृष्णाच्या पोटीं अवतार घ्यावयास काय कारण घडलें याचेंही वर्णन आहे. येवढा फरक सोडला तर हरिवंश व भागवतकारांनीं सनातन देवदेव नारायणच भगवान् श्रीकृष्णांच्या रूपानें अवतीर्ण झाले असें महाभारतकारांचेंच म्हणणें अनुवादित केलेलें आहे. महाभारतकालीन व्यक्तींचाही श्रीकृष्णांच्याविषयीं हाच अभिप्राय भारतसंहितेंत जागोजाग आढळतो. संभव पर्व हे हेतुत: अवतारांचें वर्गीकरण करणारेंच पर्व आहे म्हणून तें सोडून दिलें, तरी श्रीकृष्णांचें महाभारतांत सहज म्हणून वर्णन यावयाचें झालें तरी सुद्धां परमेश्वर म्हणूनच तें येतें असें दाखवून देतां येईल. महाभारताच्या सभापर्वांत दिग्विजय होऊन राजसूय यज्ञाची सर्वसिद्धता झाल्यावर भगवान् श्रीकृष्ण युधिष्ठिराकडे आल्याचें वर्णन आहे. द्वारकेच्या रक्षणाची व्यवस्था करून श्रीकृष्ण संपत्ति घेऊन पांडवांकडे आल्याच्या या साध्या वर्णनांत सुद्धां महा-

भारतकारांनीं त्यांना जीं विशषणें लावलेलीं आहेत त्यांवरून देखील त्यांचें हें मत स्पष्ट होतें. महाभारतकार म्हणतातः–

अथैतं ब्रुवतामेव तेषामभ्याययौ हरिः ।
ऋषिः पुराणो वेदात्माऽदृश्यश्चैव विजानताम् ।। १०
जगतस्तस्थुषां श्रेष्ठः प्रभवश्चाप्ययश्च ह ।
भूतभव्यभवन्नाथः केशवः केशिसूदनः ।। ११
प्राकारः सर्ववृष्णीनामापत्स्वभयदोऽरिहा ।
बलाधिकारे निक्षिप्य सम्यगानकदुन्दुभिम् ।। १२

–महाभारत, सभापर्व अ. ३३

"याप्रमाणें युधिष्ठिराचे सचिव बोलत असतां पुराण ऋषि, वेदात्मा, ज्ञानी लोकांनाही अगोचर, सर्वश्रेष्ठ,जगाचा उत्पत्तिप्रलय-कर्ता, वर्तमान, भूत व भविष्य काळावर नियंत्रण ठेवणारा, केशीला ठार मारणारा, सर्व यादवांचा आधारस्तंभ, आपत्तींत अभय देणारा, शत्रूंना ठार मारणारा, असा भगवान् श्रीकृष्ण द्वारकेंतील सैन्याचे अधिकार वासुदेवांच्या स्वाधीन करून यज्ञांत आला." वास्तविक श्री कृष्णांचें परमेश्वरत्व सांगण्यासारखा कोणताही प्रसंग येथें नाहीं.तरी सुद्धां त्यांच्या स्वाभाविक उल्लेखांतून त्यांचें परमेश्वरत्व महाभारत-कारांनीं व्यक्त केलेलें आहे. श्रीकृष्णकालीन मोठमोठ्या व्यक्तींचे त्यांच्याविषयीं हेच अभिप्राय दृष्टोत्पत्तीस येतात. प्रत्यक्ष भगवान् श्रीकृष्णांनीं ज्यांच्या ज्ञानाविषयीं आदराचे व अभिमानाचे उद्गार सदोदित काढलेले आहेत ते भीष्माचार्य सभापर्वांतील राजसूय यज्ञा-च्या वेळीं झालेल्या अग्रपूजेच्या प्रसंगीं श्रीकृष्णांविषयीं उद्गार काढतांना असें म्हणतात कीं:–

न हि केवलमस्माकमयमर्च्यतमोऽच्युतः ।
त्रयाणामपि लोकानामर्चनीयो महाभुजः ।। ९
जगत्सर्वं च वार्ष्णेये निखिलेन प्रतिष्ठितम् ।। १०
तस्मात्सत्स्वपि वृद्धेषु कृष्णमर्चाम नेतरान् ।। ११
कृष्ण एव हि लोकानामुत्पत्तिरपि चाव्ययः ।
कृष्णस्य हि कृते विश्वमिदं भूतं चराचरम् ।। २३

एष प्रकृतिरव्यक्ता कर्ता चैव सनातनः ।
परश्च सर्वभूतेभ्यस्तस्मात्पूज्यतमोऽच्युतः ॥ २४
बुद्धिर्मनो महद्वायुस्तेजोम्भः खं मही च या ।
चतुर्विधं च यद्भूतं सर्वं कृष्णे प्रतिष्ठितम् ॥ २५
आदित्यश्चन्द्रमाश्चैव नक्षत्राणि ग्रहाश्च ये ।
दिशश्च विदिशश्चैव सर्वं कृष्णे प्रतिष्ठितम् ॥ २६
अग्निहोत्रमुखा वेदा गायत्री छन्दसां मुखम् ।
राजा मुखं मनुष्याणां नदीनां सागरो मुखम् ॥ २७
नक्षत्राणां मुखं चन्द्र आदित्यस्तेजसां मुखम् ।
पर्वतानां मुखं मेरुर्गरुडः पततां मुखम् ॥ २८
ऊर्ध्वं तिर्यगधश्चैव यावती जगतो गतिः ।
सदेवकेषु लोकेषु भगवान् केशवो मुखम् ॥२९

—महाभारत सभापर्व अ. ३८

"हा श्रीकृष्ण केवळ आम्हांलाच पूज्य आहे असें नाहीं, तर त्रैलोक्यांत सर्वांनाच तो पूज्य आहे. संपूर्ण जगत् श्रीकृष्णांच्या ठिकाणीं प्रतिष्ठा पावलेलें आहे. म्हणून मोठमोठे वृद्ध येथें उपस्थित असून देखील आम्ही श्रीकृष्णांचीच पूजा करतों. इतरांची नाहीं. श्रीकृष्णच सर्वांची उत्पत्ति आहे. त्यांच्याचमुळें विश्वांतील सर्व चराचर अस्तित्व टिकून आहे. हाच अव्यक्त प्रकृति असून शाश्वत ईश्वरी तत्त्व हेंच होय. सर्व प्राणिमात्रांपेक्षां हा श्रेष्ठ असून या सर्व कारणांनीं हा पूज्यतम आहे. बुद्धि, मन, महत्तत्त्व, वायु, तेज, आप, आकाश, पृथ्वी व जरायुज, अंडज, स्वेदज, व उद्भिज इत्यादि चतुर्विध प्राणिमात्र कृष्णांतच प्रतिष्ठा पावले आहेत. सूर्य, चंद्रमा, नक्षत्र, ग्रह, दिशा, विदिशा कृष्णांतच प्रतिष्ठा पावल्या आहेत. वेदांचें मुख अग्निहोत्र व छंदाचें मुख गायत्री आहे, मनुष्यांत श्रेष्ठ राजा आहे, नद्या सागरांत विलीन पावतात, नक्षत्रांचें मुख चंद्रमा, सर्व तेजस्वी पदार्थांचें मुख सूर्य आहे, पर्वतांत मेरू पर्वत प्रमुख, सर्व पक्षांत गरुड प्रमुख, त्याप्रमाणें अूर्ध्व तिर्यक्, व खालीं जाणाऱ्या सर्व प्रकारच्या जागतिक गतींची श्रीकृष्ण हीच गति असून देवांसहित सर्व लोकांत श्रीकृष्ण सर्वश्रेष्ठ आहे."

भगवान् श्रीकृष्णासंबंधींचा भीष्मांचा हा अभिप्राय केवळ सभापर्वासारख्या शांत प्रसंगांतच प्रकट झालेला नसून त्यांच्या जिवावरच्या प्रसंगींदेखील असाच अभिप्राय त्यांनीं प्रकट केल्याचें आढळून येतें. भीष्मपर्वाच्या तिसऱ्या दिवशींच्या युद्धांत अर्जुनाचा पराक्रम भीष्मांसमोर चालेना, म्हणून पांडव पक्षाचा अभिमान धरून भगवान् श्रीकृष्णांनीं चक्र हातांत घेऊन भीष्मावर चाल केल्याचें वर्णन आहे. परशुरामासारख्या गुरूसमोरसुद्धां कधींही शस्त्र खालीं न ठेवणारे भीष्म श्रीकृष्ण अंगावर चालून येतात असें पहातांच त्यांना उद्देशून असें म्हणूं लागले कीं:—

एह्येहि देवेश जगन्निवास नमोऽस्तु ते माधव चक्रपाणे ।
प्रसह्य मां पातय लोकनाथ रथोत्तमात्सर्वशरण्य संख्ये ॥ ९७
त्वया हतस्यापि ममाद्य कृष्ण श्रेयः परस्मिन्निह चैव लोके ।
सम्भावितोऽस्म्यन्धकवृष्णिनाथ लोकैस्त्रिभिर्वीर तवाभियानात् ॥ ९८

—महाभारत भीष्मपर्व अ. ५९

"हे जगन्निवासा देवेशा, ये ये तुला माझा नमस्कार आहे. हे चक्रपाणी माधवा, जबरदस्तीनें या रणांगणांत या श्रेष्ठ रथावरून तूं मला खालीं पाड. हे श्रीकृष्णा, तूं मला या युद्धांत ठार मारलेंस तर त्यापेक्षां या जगांत मला कल्याणकारक असें दुसरें कांहींही असूं शकत नाहीं. हे अंधक आणि वृष्णींच्या नाथा, तूं स्वतः, दुसरा कोणीही माझा प्रतियोद्धा नाहीं म्हणून, माझ्या अंगावर चालून आल्याकारणानें पराक्रमाच्या क्षात्रवृत्तीच्या दृष्टीनें सर्व त्रैलोक्यांत तूं मला प्रतिष्ठा मिळवून दिलेली आहेस."

पुनश्च नवव्या दिवशींच्या युद्धांत भीष्मांच्या पराक्रमानें पांडवांच्या सैन्याची तिसऱ्या दिवशींच्या युद्धासारखीच ससेहोलपट चालविली असतां व अर्जुनाचा पराक्रम भीष्मांसमोर चालू शकत नाहीं असें पाहून चाबूक हातांत घेऊन भगवान् श्रीकृष्ण भीष्मावर असेच धावून गेलेले आहेत, व त्या दिवशींही भीष्मांनीं तिसऱ्या दिवशींप्रमाणेंच आनंद प्रदर्शित करून परमेश्वर म्हणून श्रीकृष्णाचें स्तवन केलेलें आहे. निर्याणाच्या प्रसंगीं तर भीष्मांचा हा भाव

अधिकच स्पष्टपणें प्रकट झालेला आहे. अनुशासनपर्वाच्या १६७ व्या अध्यायांत 'देवदेवेश, सुरासुरनमस्कृत' अशा विशेषणांनीं श्रीकृष्णांना गौरवून शेवटीं श्रीकृष्णांची प्रार्थना करतांना भीष्म म्हणतात :–

> **भगवन्देवदेवेश सुरासुरनमस्कृत ।**
> **त्रिविक्रम नमस्तुभ्यं शङ्खचक्रगदाधर ।। ३७**
> **वासुदेवो हिरण्यात्मा पुरुषः सविता विराट् ।**
> **जीवभूतोनुरूपस्त्वं परमात्मा सनातनः ।। ३८**
> **त्रायस्व पुण्डरीकाक्ष पुरुषोत्तम नित्यशः ।**
> **अनुजानीहि मां कृष्ण वैकुण्ठ पुरुषोत्तम ।। ३९**
> **त्वां तु जानाम्यहं देवं पुराणमृषिसत्तमम् ।**
> **नरेण सहितं देव बदर्यां सुचिरोषितम् ।। ४३**
> **तथा मे नारदः प्राह व्यासश्च सुमहातपाः ।**
> **नरनारायणावेतौ सम्भूतौ मनुजेष्विति ।। ४४**
> **स मां त्वमनुजानीहि कृष्ण मोक्ष्ये कलेवरम् ।**
> **त्वयाऽहं समनुज्ञातो गच्छेयं परमां गतिम् ।। ४५**
>
> —महाभारत, अनुशासनपर्व अ. १६७

"हे देवाधिदेवा, त्रिविक्रमा, शंखचक्रगदाधरा, सुर व असुर तुलाच नमस्कार करतात. माझा तुला नमस्कार असो. सर्व ब्रह्मांडाचा तूं आत्मा असून तूंच सविता, विराट्, सनातन परमात्मा, वासुदेवसुत, जीवरूपानें नटलेला आहेस. हे पुंडरीकाक्षा, तूं नेहमीं माझें संरक्षण कर. मी तुला पुराण नारायण ऋषि व बदरिकाश्रमांत नराबरोबर तपश्चर्या करणारा म्हणून ओळखतों. महातपस्वी व्यास व नारद यांनीं मला बदरिकाश्रमांत तपश्चर्या करणारे नर व नारायण अवतीर्ण झाले असल्याचें सांगितलें आहे. हे कृष्णा, मी माझा देह सोडणार आहें. त्यासाठीं मला आज्ञा दे. तूं मला आज्ञा दिलीस म्हणजे तुझ्या अनुज्ञेनें मी परम गतीला जाईन."

महाभारतांतील सर्वश्रेष्ठ व्यक्तीचें भगवान् श्रीकृष्णाविषयींचे हे अभिप्राय पाहिले म्हणजे ते परमेश्वर होते यासंबंधीं महाभारत-

कारांना संशय असल्याचें मुळींच दिसत नाहीं. स्वत: श्रीकृष्णांचे स्वत:संबंधीं काय अभिप्राय आहेत हें पहाणेंही या दृष्टीनें अतिशय उद्‌बोधक आहे.

श्रीमत् भगवद्‌गीतेंतील नववा, दहावा व अकरावा हे अध्याय भगवान् श्रीकृष्णांनीं स्वत:चा ईश्वरीभाव सांगणें, तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टिकोनांतून तो स्पष्ट करून दाखविणें व शेवटीं तर विश्वरूप दर्शनाच्या रूपानें अर्जुनाच्या प्रत्यक्ष प्रत्ययासही आणून देणें यासाठींच खर्चीं घातलेले आहेत. भगवद्‌गीतेंत प्रारंभापासूनच त्यांची परमेश्वरी धारणा व्यक्त झाल्याचें आढळून येतें. भगवद्‌गीतेच्या चौथ्या अध्यायांत अर्जुनाशीं बोलत असतांना अर्जुनाची शंका व भगवान् श्रीकृष्णांनीं त्याला दिलेलें उत्तर या दृष्टीनें पहाण्यासारखें आहे. "मी हा योग विवस्वानाला, त्यानें मनूला व मनूनें इक्ष्वाकूला सांगितला. पुढें कालांतरानें नष्ट झालेला तो योग तूं माझा सखा व भक्त असल्यामुळें मी तुला सांगत आहें" असें भगवान् श्रीकृष्णांनीं अर्जुनाला म्हटल्यावर तोंवर श्रीकृष्णांच्या परमेश्वरत्वासंबंधीं नीट कल्पना नसलेल्या अर्जुनानें आश्चर्यचकित होऊन श्रीकृष्णांना अशी शंका विचारली कीं:—

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।
कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ गीता अ. ४–४

"आपला जन्म अलीकडचा असून विवस्वान् तर अतिशय प्राचीन काळीं होऊन गेलेला आहे. अशा स्थितींत तुम्ही विवस्वानाला हा योग सांगणें संभवनीय कसें आहे!" असें अर्जुनानें विचारतांच वस्तुत: श्रीकृष्णाला अर्जुनाला असें सांगतां येत होतें कीं 'स्थिरचरांत व्यापून राहिलेल्या परब्रह्मतत्त्वाच्या एकरूपतेच्या दृष्टीनें मी हें म्हणालों.' पण तसें ते म्हणत नाहींत. केवळ निराकार, निर्गुण, निरवयव अशा सत्तामात्राला उद्देशूनच ते बोलत नसून प्रकृतीवर नियंत्रण ठेवणाऱ्या, सर्व शुभाशुभ कर्मफलें देणाऱ्या, कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुम् सामर्थ्यसंपन्न अशा ईश्वरी अवस्थेला, वेदांत्यांच्या परिभाषेंत सांगा-

वयाचें म्हणजे शबल ब्रह्माला अथवा सगुण ब्रह्माला उद्देशून तें मीच आहें, असें श्रीकृष्ण सांगत आहेत. ते म्हणतात:

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ।। ५
अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया ।। ६
यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ।। ७
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगेयुगे ।। ८
जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।
त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ।। ९
वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ।
बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ।। १०
ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ।। ११

—भगवद्गीता अ. ४

"हे अर्जुना! माझे व तुझेही अनेक जन्म झाले. तुला त्याची कल्पना नाहीं, पण मला मात्र ती पूर्णपणें आहे. मी अज, अव्ययात्मा, व सर्व प्राणिमात्रांचा ईश्वर असूनही आत्ममायेच्या योगानें स्वतःच्या प्रकृतीचें अधिष्ठान होऊन जन्म घेतों. ज्या ज्या वेळीं धर्माची ग्लानि होते व अधर्माचें अभ्युत्थान होतें त्या त्या वेळीं मी स्वतःला उत्पन्न करतों. साधूंच्या रक्षणासाठीं, दुराचारी लोकांच्या विनाशासाठीं व धर्माच्या संस्थापनेप्रीत्यर्थ प्रत्येक युगांत मी अवतार घेतों. माझ्या या दिव्य जन्मकर्मांचें जो ज्ञान करून घेईल तो देह सोडून पुन्हां म्हणून जन्म घेणार नाहीं. अर्जुना तो मला येऊन मिळतो. आसक्ति, प्रेम, भय, क्रोध सोडलेले, माझ्यांत रमलेले, माझा आश्रय घेतलेले, पुष्कळ लोक ज्ञान व तपाच्या योगानें पवित्र होऊन माझ्या भावाला प्राप्त झालेले आहेत. जे

माझें जसें भजन करतात तदनुसारच मीही त्यांच्या इच्छा परिपूर्ण करतों. सर्व मार्गांनीं मनुष्यमात्र शेवटीं माझ्याचकडे नेणाऱ्या मार्गावर येतो."

किती निःसंदिध शब्दांत आपण कोण आहोंत व आपलें सामर्थ्य काय आहे हें भगवान् श्रीकृष्णांनीं येथें स्पष्ट केलेलें आहे!

पुन्हां श्रीमद्‌भगवद्‌गीतेच्या अनेक प्रकरणांतून येणाऱ्या उल्लेखांतून असाच एक निःसंदिग्ध उल्लेख उद्‌धृत करतों.

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।
परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४
नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।
मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥ २५
वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।
भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥ २६

—भगवद्‌गीता अ. ७

"वस्तुतः मी अव्यक्त असून अज्ञानी लोक मला आपल्याप्रमाणेंच दृष्टोत्पत्तीस येणारी देहधारी व्यक्ति समजतात. माझा अतिश्रेष्ठ व शाश्वत असा श्रेष्ठभाव ते ओळखूं शकत नाहींत. योग मायेनें स्वतःला झाकून घेतलेला मी सर्वांनाच स्पष्ट असूं शकत नाहीं. त्यामुळें हें मूर्ख जग मी अज व अव्यय आहे हें ओळखूं शकत नाहीं. हे अर्जुना, भूत, वर्तमान व भविष्य असें सर्व कांहीं मी जाणतों. मला मात्र कोणीं जाणूं शकत नाहीं."

श्रीमद्‌भगवद् गीतेंत व्यक्त केलेला हा भाव केवळ भगवद्‌गीतेपुरताच नसून महाभारताच्या इतर पर्वांतूनही प्रत्येक महत्त्वाच्या प्रसंगीं श्रीकृष्णांनीं तो असाच व्यक्त केलेला आहे.

"मी युधिष्ठिराला ज्ञान सांगण्याऐवजीं स्वतः तुम्हीं त्याला कां ज्ञान सांगत नाहीं" असें भीष्मांनीं श्रीकृष्णांना विचारलें असतां त्याचें उत्तर देतांना श्रीकृष्ण म्हणतातः—

यशसः श्रेयसश्चैव मूलं मां विद्धि कौरव ।
मत्तः सर्वेऽभिनिर्वृत्ताः भावाः सदसदात्मकाः ॥ २५

—महाभारत शान्तिपर्व अ. ५४

"हे कौरवा, यश व श्रेय, यांचें मूळ मीच असून शाश्वत व अशाश्वत असें सर्व प्रकारचें अस्तित्व माझ्यापासूनच प्रवृत्त झालेलें आहे. भगवान् श्रीकृष्णांची ही धारणा इतकी स्वयंसिद्ध आहे कीं कोणत्याही प्रसंगीं ती सहज अभिव्यक्त होते. ती धारणा निव्वळ सत्यज्ञानमय परब्रह्माच्या व्यापकतेपुरतीच नसून सर्व सामर्थ्याचें केंद्र असलेल्या ईश्वरत्वाला अनुलक्षूनही आहे. महाभारतांतील आश्वमेधिक पर्वांत उत्तंक संवादांत ही भावना अशीच सहजपणें व्यक्त झालेली आहे. भगवद्गीतेकडे पहाण्याचा दृष्टिकोन विशेष स्वरूपाचा असल्यामुळें त्यांतील उद्गारांपेक्षांही या उद्गारांचें वैशिष्टय वेगळया महत्त्वाचें आहे. श्रीकृष्ण कुरुपांडवांत संधि न घडवून आणतां तसेच परतलेले पाहून त्यांना शाप द्यावयास सिद्ध झालेल्या उत्तंकाला उद्देशून श्रीकृष्णांनीं 'उगाच तुझी तपश्चर्या माझ्यावर खर्च करण्याच्या भानगडींत पडूं नकोस. तिचा कांहीं एक उपयोग होणार नाहीं.' असें सांगून त्याला आपलें स्वरूप निवेदन केलें व विश्वरूपदर्शन दिलें असें वर्णन आहे. श्री भगवान् उत्तंकाला म्हणतात :—

> **बह्वीः संसरमाणो वै योनीर्वर्तामि सत्तम ।**
> **धर्मसंरक्षणार्थाय धर्मसंस्थापनाय च ॥ १३**
> **तैस्तैर्वेषैश्च रूपैश्च त्रिषु लोकेषु भार्गव ।**
> **अहं विष्णुरहं ब्रह्मा शक्रोऽथ प्रभवाप्ययः ॥ १४**
> **भूतग्रामस्य सर्वस्य स्रष्टा संहार एव च ।**
> **अधर्मे वर्तमानानां सर्वेषामहमच्युतः ॥ १५**
> **धर्मस्य सेतुं बध्नामि चलिते चलिते युगे ।**
> **तास्ता योनीः प्रविश्याहं प्रजानां हितकाम्यया ॥ १६**
> **यदा त्वहं देवयोनौ वर्तामि भृगुनन्दन ।**
> **तदाऽहं देववत्सर्वमाचरामि न संशयः ॥ १७**
> **यदा गन्धर्वयोनौ वा वर्तामि भृगुनन्दन ।**
> **तदा गन्धर्ववत्सर्वमाचरामि न संशयः ॥ १८**
> **नागयोनौ यदा चैव तदा वर्तामि नागवत् ।**
> **यक्षराक्षसयोन्योस्तु यथावद्विचराम्यहम् ॥ १९**

मानुष्ये वर्तमाने तु कृपणं याचिता मया ।
न च मे जातसंमोहा वचोऽगृह्णन्त मोहिताः ।। २०
भयं च महदुद्दिश्य त्रासिताः कुरवो मया ।
क्रुद्धेन भूत्वा तु पुनर्यथावदनुदर्शिताः ।। २१
तेऽधर्मेणेह संयुक्ताः परीताः कालधर्मणा ।
धर्मेण निहता युद्धे गताः स्वर्गं न संशयः ।। २२
लोकेषु पाण्डवाश्चैव गताः ख्यातिं द्विजोत्तम ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।। २३

—महाभारत, आश्वमेधिक पर्व अ. ५४

ततः स तस्मै प्रीतात्मा दर्शयामास तद्वपुः ।
शाश्वतं वैष्णवं धीमान्ददृशे यद्धनञ्जयः ।। ४
स ददर्श महात्मानं विश्वरूपं महाभुजम् ।
सहस्रसूर्यप्रतिमं दीप्तिमत्पावकोपमम् ।। ५
सर्वमाकाशमावृत्य तिष्ठन्तं सर्वतोमुखम् ।
तद् दृष्ट्वा परमं रूपं विष्णोर्वैष्णवमद्भुतम् ।। ६

—महाभारत, आश्वमेधिक पर्व अ. ५५

"तीं तीं वेगवेगळीं रूपें घेऊन व वेगवेगळ्या वेषांनीं त्रैलोक्यामध्यें धर्माच्या संरक्षणासाठीं व संस्थापनेसाठीं मी अनेक प्रकारच्या योनींतून फिरतों. मीच विष्णु, ब्रह्मा व महेंद्र असून सर्वांचा उत्पत्तिकर्ता व प्रलयकर्ता आहें. सर्व प्राणिमात्रांचा उत्पत्तिकर्ता व अधार्मिकांचा संहारकर्ता मी असून सर्वांचा मी आधार आहे. बदलत्या युगक्षणीं प्रजांच्या हितासाठीं त्या त्या योनींत प्रवेश करून मी धर्माची मर्यादा स्थापन करतों. ज्या वेळीं मी देवयोनींत असतों त्या वेळीं माझें संपूर्ण आचरण देवासारखें असतें. ज्या वेळीं मी गंधर्व योनींत असतों त्या वेळीं माझें संपूर्ण आचरण गंधर्वासारखें असतें. ज्या वेळीं मी नागयोनींत असतों त्या वेळीं माझें संपूर्ण आचरण नागासारखें असतें. व यक्षराक्षस योनींत जेव्हां असतों तेव्हां मी तदनुसार आचरण करतों. या वेळीं मी मनुष्ययोनींत असल्यामुळें तेथील मर्यादेचें उल्लंघन मला शक्य

नव्हतें. त्यामुळें मी त्यांना (कौरवांना) पुष्कळ समजावलें. पण मोहामुळें त्यांनीं माझें ऐकलें नाहीं. भय दाखवून मी त्यांना त्रस्त केलें व पुन्हां रागावून मी त्यांची खरडपट्टी काढली. पण ते पूर्ण अधार्मिक झालेले व कालधर्मानें विनाशास्तव परिपक्व झालेले होते. धर्मानेंच ते युद्धांत वध पावले व स्वर्गांत गेले यांत कांहीं संशय नाहीं. पांडवांची जगांत कीर्ति झाली. तूं विचारलेल्या प्रश्नाचें हें उत्तर आहे.

"नंतर उत्तंकाच्या इच्छेनुसार श्रीभगवंतांनीं अर्जुनाला जें विश्वरूप दाखविलें होतें तें शाश्वत, वैष्णव स्वरूप प्रसन्न होऊन उत्तंकाला दाखविलें. सहस्र सूर्याप्रमाणें अथवा अग्नीप्रमाणें दीप्तिमान्, सर्व अंतराला व्यापून राहिलेलें, सर्वतोमुख असें महाभुज विश्वरूप असें परमश्रेष्ठ विष्णूंचें वैष्णव स्वरूप पाहून तो ब्राह्मण विस्मय पावला."

तात्पर्य स्वतः महाभारतकारांचा अभिप्राय, तत्कालीन भीष्मादिकांचे भगवंताविषयींचे अभिप्राय, त्यांची स्वतःची धारणा व त्यांचीं कृत्यें पाहिलीं तर भगवान् श्रीकृष्ण परमेश्वराचा अवतारच नव्हे तर पूर्णावतारच आहेत असें दिग्दर्शित करण्याचा महाभारतकारांचा स्पष्ट अभिप्राय आहे. त्यांचें ईश्वरी सामर्थ्य किती श्रेष्ठ आहे याचें वर्णन करीत असतांना संजय धृतराष्ट्राला म्हणतो कीं :—

एकतो वा जगत्कृत्स्नमेकतो वा जनार्दनः ।
सारतो जगतः कृत्स्नादतिरिक्तो जनार्दनः ॥७
भस्म कुर्याज्जगदिदं मनसैव जनार्दनः ।
न तु कृत्स्नं जगच्छक्तं भस्म कर्तुं जनार्दनम् ॥८

—महाभारत, उद्योगपर्व अ. ६८

"एका बाजूला संपूर्ण जग व एका बाजूला श्रीकृष्ण अशी वस्तुस्थिति निर्माण झाली तर सामर्थ्याच्या दृष्टीनेंच श्रीकृष्ण जगापेक्षां श्रेष्ठ ठरतील. मनानें श्रीकृष्ण सर्व जगाला भस्मसात् करूं शकतात. जग मात्र श्रीकृष्णांचें कांहींही करूं शकणार नाहीं."

भगवान् श्रीकृष्ण व भगवान् श्रीरामचंद्र या युगक्षणीं महान् परिवर्तन घडवून आणणाऱ्या व्यक्तींना किंवा विभूतींना आपल्या

देशांत अवतार म्हणून संबोधिण्यांत आलें असून श्रीरामचंद्रांना मर्यादापुरुषोत्तम तर भगवान् श्रीकृष्णांना पूर्णावतार अशीं विशेषणें लावण्यांत येत असतात. श्रीरामचंद्र व श्रीकृष्ण यांच्या रामायण महाभारत संहितेंत दिलेल्या उद्‌गारांवरून व व्यक्त झालेल्या धारणांवरून अवतारी पुरुष भगवान् रामचंद्रांचे ठिकाणीं रावणवधापर्यंत तरी आपण मनुष्य आहोंत हीच धारणा होती असें दिसतें. निदान त्या धारणेंविना दुसरी कोणतीही धारणा त्यांनीं व्यक्त केलेली नाहीं. रावणवधानंतर देवतांनीं या देवाला तूं देव आहेस असें सांगण्याचा प्रयत्न केल्यावरही त्यानें असें उत्तर दिलें आहे कीं,

आत्मानं मानुषं मन्ये रामं दशरथात्मजम् ॥ ११

वा. रामायण, युद्धकांड सर्ग ११७

"माझी अशी समजूत आहे कीं,मी मनुष्य असून दशरथाचा मुलगा आहे व माझें नांव राम आहे." महर्षि वाल्मीकींना राम हे महाविष्णूचा अवतार आहेत हें माहीत असलें तरी आपल्या ग्रंथाचे अभिनायक म्हणून महर्षींना जें वर्णन करावयाचें आहे, तें देव या नात्यानें करावयाचें नसून टाकीचे घांव सोसून देवपण मिळविलेले रामच वर्णन करावयाचे आहेत असें स्पष्ट दिसतें. रामायणामध्यें रामचंद्रांच्या मानवतेचे विशेष कसे दृष्टोत्पत्तीस येतात हें मी माझ्या श्रीरामायणावरील व्याख्यानमालेंत दाखवून दिलें आहे. श्रीकृष्णांनीं आपली ईश्वरी धारणा श्रीरामचंद्रांप्रमाणें पडद्याआड ठेवण्याचा कधींही प्रयत्न केला नसून प्रथमपासूनच ती अगदीं अनावृत शब्दांत व्यक्त केलेली आहे. इतकेंच नव्हें तर श्रीरामचंद्रांप्रमाणें व्यक्तिगत दुःखाचे आविष्कार, मोह व विकारवशतेचे आविष्कार, भगवान् श्रीकृष्णांचे चरित्रांत सहसा आढळावयाचे नाहींत. एका ठिकाणीं सुखदुःखमयता आढळत असली तर दुसऱ्या ठिकाणीं सदाचीच शुद्ध भावातीतता आढळते. स्वतःसिद्ध देवत्वाच्या पूर्णतेचा व साक्षित्वाच्या अवस्थेचा अखंड आविष्कार हें भगवान् श्रीकृष्णांच्या जीवनाचें स्वरूप आहे. याचीं दोन कारणें दिसून येतात.

जे 'राम' महर्षींना वर्णन करावयाचे आहेत त्यांचें स्वरूप रावणाच्या वधापर्यंत तरी देव म्हणून प्रकट होऊंच शकत नाहीं. रामचंद्रांच्या ज्या राक्षस राष्ट्राच्या विध्वंसाच्या महत्कृत्यामुळें ते महाकाव्याचा विषय झाले आहेत, तो विध्वंसच देवाकडून होऊं शकत नाहीं. उलट तो मानवाकडूनच झाला पाहिजे अशी अट आहे. मानवी अवस्था दूर सोडली तर हें कृत्य अशक्य असल्यामुळें येथें देवानें सर्वस्वी मानवतेचा अंगीकार केलेला आहे. मानवांना जीवनशास्त्राचें शिक्षण देऊन त्यांच्या जीवनाचें देवजीवनांत विकसन करण्यासाठीं स्वतंत्रपणेंच कसे प्रयत्न करतां येतील हें दाखविण्यासाठीं श्रीरामचंद्रांचा आविष्कार आहे. त्यामुळें तें जीवनही सरळ आहे. श्रीकृष्णांच्या जीवनांत संघर्षाच्या समस्या व सोडवावयाचे प्रश्न इतके विपुल, विशाल व सर्वगामी आहेत कीं त्यासाठीं दिव्यतेच्या पूर्ण आविष्काराचीच आवश्यकता आहे. परमेश्वरी तत्त्वाची ओळख पटण्याइतक्या आविष्कारानें येथें काम भागावयाचें नाहीं. याच अभिप्रायानें श्रीमत् भागवतकारांनीं परमेश्वराच्या सर्व अवतारांचें परिगणन करून शेवटीं असा निष्कर्ष काढलेला आहे कीं

एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् ।। २८

– श्रीमद्भागवत प्रथम स्कंध अध्याय ३

" इतर सर्व अंशावतार असून श्रीकृष्ण मात्र पूर्णावतार आहेत."

याचा अर्थ इतकाच कीं, इतर प्रत्येक अवताराच्या परिस्थितींतील समस्या सोडवावयासाठीं दिव्यतेच्या कांहीं कणांचा आविष्कार पुरेसा होऊं शकला. पण श्रीकृष्णांच्या वेळच्या परिस्थितींत मात्र दिव्यतेच्या संपूर्ण आविष्काराचीच आवश्यकता होती. कोणी अधिक, कोणी कमी हा प्रश्न कांहीं येथें उत्पन्न होऊं शकत नाहीं. भगवान् श्रीकृष्णांच्या जीवनकाळीं त्यांना हें देवत्व प्राप्त झालें नसून पुढें त्यांच्या भक्तांनीं त्यांना तें दिलेलें आहे अशी पुष्कळ भारतीय व अभारतीय विद्वानांची धारणा आहे. त्यावर उत्तर देतांना गीतारहस्यांत लोकमान्य टिळक म्हणतात :—

"कोणाला देव मानावें व कोणाला देव मानूं नये याबद्दलची आधुनिक तार्किकांची समजूत आणि दोनचार हजार वर्षांपूर्वीच्या लोकांची समजूत यांत महदंतर पडलेलें आहे आणि ज्ञानी पुरुष स्वतःच ब्रह्ममय होतो असा श्रीकृष्णापूर्वीच्या उपनिषदांत सिद्धांत केलेला असून मैत्र्युपनिषदांत रुद्र, विष्णु, अच्युत, नारायण हे सर्व ब्रह्मच आहेत असें स्वच्छ म्हटलें आहे. मग श्रीकृष्णास परब्रह्मत्व येण्यास वेळ लागण्याचें कारण काय ? इतिहासाकडे पाहिलें तरी बुद्ध आपल्या स्वतःला ब्रह्मभूत म्हणत असून (सेलसूत्त १४ थेर; गाथा ८३१) त्याच्या हयातींतच त्यास देवाचा मान मिळूं लागला होता व त्याच्या मरणानंतर लवकरच त्यास देवाधिदेवाचें किंवा वैदिक धर्मांतील परमात्म्याचें स्वरूप प्राप्त होऊन त्याची पूजाही सुरू झाली होती असें विश्वसनीय बौद्ध ग्रंथांवरून दिसून येईल. ख्रिस्ताचीही गोष्ट तशीच आहे. बुद्ध व ख्रिस्त धर्मांच्या मूळ-पुरुषांप्रमाणें भागवतधर्माच्याही प्रवर्तकास पहिल्यापासूनच ब्रह्माचें किंवा देवाचें स्वरूप प्राप्त होण्यास कोणतीच हरकत येण्याचें कारण नाहीं." (गीतारहस्य प्रत सन १९१५ पृष्ठ ५४४)

लोकमान्य टिळकांनीं येथें अवतारवादाची निराळ्या प्रकारें मांडणी केली आहे. श्रीकृष्ण हे स्वतः अवतार होते वा नव्हते या प्रश्नांत न पडतां अनुचरांच्याकडून त्यांना देवत्व अथवा अवतारत्व त्यांच्या जीवनाच्या काळांतच ते केवळ महापुरुष असले तरी प्राप्त होण्याची कशी शक्यता आहे येवढ्याचेंच त्यांनीं विवेचन केलेलें आहे. एक गोष्ट त्यावरून स्पष्ट होऊं शकते. ती ही कीं, श्रीकृष्णांच्या काळींच लोक त्यांना अवतार मानूं लागले होते. एका वेगळ्या दृष्टीनें या अवतारवादाची कांहीं संगति लावतां येण्या-सारखी आहे किंवा नाहीं हें पहाणें अवश्य आहे. भगवान् श्रीकृष्ण आपल्या अवतारत्वासंबंधानें बोलत असतांना अशी प्रतिज्ञा करीत आहेत कीं:—

जन्म कर्म च मे दिव्यं एवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।
त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ गीता अ. ४–९

याप्रमाणें माझें दिव्य जन्मकर्म जो तत्त्वतः ओळखतो तो पूर्णपणें माझ्यांत येऊन मिळतो, त्याला पुनः जन्म म्हणून नाहीं. वस्तुतः श्रीकृष्णांचा जन्म ज्या विशिष्ट परिस्थितींत व ज्या दिनांकीं झाला त्याची वारंवार उजळणी अनेक ग्रंथांतून झालेली असून कृष्णाष्टमीच्या दिवशीं त्यांचा जन्ममहोत्सव करण्याची प्रथा आज शतावधि वर्षें हिंदुस्थान देशांत चालू आहे. या दिवशीं व्याख्यान, कीर्तन-प्रवचनादिकांच्या द्वारा त्यांच्या जन्मकर्माची वारंवार इतकी उजळणी होत असते कीं आतां त्या बाबतींत अज्ञात असें कांहींही राहिलेलें नाहीं. असें असतांनाही कोणी मुक्त झाल्याचें अजूनही ऐकू येत नाहीं. मग श्रीकृष्णजन्म व त्यांचें कर्म यांचें दिव्यरहस्य आपण समजतों त्यापेक्षां वेगळें असें कोणतें असेल कीं, जें जाणल्यानें मोक्षाला अथवा भारतीय कल्पनेप्रमाणें विकसनाच्या अत्युच्च पायरीला तें जाणणारा जाऊन पोहोंचण्याची शक्यता आहे? अवतार, त्याचें जन्मणें अथवा अवतीर्ण होणें, बाह्यस्वरूपापेक्षांही वेगळीं अशीं त्याचीं कर्में यांचें स्वरूप काय असावें, हें समजावून घेण्याचा प्रयत्न करणें आवश्यक आहे. आपल्या हिंदुस्थान देशांत अतिशय प्राचीन काळापासून अवतारकल्पना रूढ झालेली आहे. व तीही अवतारकल्पना खास परमेश्वरी शक्ति मानवी स्वरूपांत आविष्कृत होते अशा समजुतीनें रूढ झालेली आहे. आजच्या विशिष्ट संस्कारांत वाढलेल्या मनाला अवतारवादाचें स्वरूप समजावून घेणें व त्याहीपेक्षां तें मान्य करणें मोठें अवघड आहे. मनुष्य आपल्या स्वतंत्र बुद्धीची केवढीही ऐट मिरवीत असला तरी वस्तुतः त्याची बुद्धि संस्कारपरतंत्र असते हीच गोष्ट खरी आहे. जसे संस्कार असतील तदनुरूपच तर्कपद्धतीचें ग्रहण होतें. एक दृष्टिकोन तयार होतो व त्याच्या सारणींतूनच कोणत्याही गोष्टी मान्य अथवा अमान्य करण्यांत येत असतात. त्यामुळें जुन्या मनुष्यास अवतारवादाविरुद्धचा युक्तिवाद पटणें वा ग्रहण करणें जितकें अशक्य तितकेंच आजच्या जगांतल्या मनास अवतारवादाचा युक्तिवाद व त्यांतील दृष्टिकोन पटणें, इतकेंच नव्हे तर समजणें हेंही अवघड होऊन बसतें. यांत वस्तुतः कोणाच्या दोषाचा वा गुणाचा संबंध

नाहीं. संस्कारामुळें विशिष्ट धारणेचें क्षितिज अंतःकरणाभोंवतीं आपोआपच तयार होतें. व त्याच्या पलीकडे मनुष्य सहसा पाऊल टाकूं शकत नाहीं. आज दीडशें वर्षांच्या पाश्चात्य शिक्षणप्रणालीमुळें जुन्या निष्ठांच्या व धारणांच्या जगांतून वेगळ्या स्वरूपाच्या निष्ठांच्या व धारणांच्या जगांत भारतीय मनानें प्रवेश केलेला आहे. मग कोणाच्या मतें तें तमोयुगांतून सूर्यप्रकाशाकडे येणें असेल तर कोणाच्या मतें ते प्रकाशांतून अंधाराकडे जाणेंही असूं शकेल! पण आपलें जुनें जग बदलून त्या जागीं धारणेचें व निष्ठेचें नवें जग उत्पन्न झालें आहे ही गोष्ट मात्र निःसंशय खरी आहे. या नव्या जगांतील आपल्या या धारणेचा मुख्य पाया भौतिक वाद असून त्या भौतिक वादानें आपणांस सत्यासत्यनिर्णयाचा वेगळा दृष्टिकोन दिलेला आहे. तो दृष्टिकोन असा आहे कीं, विज्ञानाच्या उपकरणांच्या साहाय्यानें जेवढें प्रत्यक्ष प्रयोगाअंतीं आपल्या प्रत्ययास येईल तेवढेंच खरें मानावयाचें व त्याहून वेगळें असें खरें मानावयाचें नाहीं. तसेंच उपकरणें व प्रत्यय यांनीं शक्याशक्यतेच्या ज्या मर्यादा उत्पन्न केल्या असतील त्या मर्यादांवरच तर्कशास्त्र उभारावयाचें, त्याच्या पलीकडच्या धारणा मान्य करावयाच्या नाहींत. यालाच बुद्धिवाद असें म्हणत असतात. ईश्वर बुद्धिवादानें सिद्ध होण्यासारखा नाहीं व संशोधनाच्या उपकरणांत तो बसूं शकत नाहीं अशा समजुतीनें बुद्धिवादी मनुष्य आधीं ईश्वर नांवाचीच कांहीं जाणती शक्ति असूं शकते या गोष्टीवरच मुळांत विश्वास ठेवूं शकत नाहीं तर तिच्या अवताराच्या संबंधीं विचारावयासच नको. 'अगा जें झालेंचि नाहीं। त्याची वार्ता पुससी काई?' अशी या बाबतींतील बुद्धिवाद्यांची धारणा आहे. देवच जगांत कोणी नसल्यामुळें मनुष्याच्या शरीरांत त्याच्या सामर्थ्याचा, वैशिष्ट्यांचा ज्ञानमयतेचा व प्रतापाचा आविष्कार होतो असें मानणें महामूर्खपणाचें आहे. विहिरींतच पाणी नाहीं तर पोहऱ्यांत कोठून येणार? बुद्धिवाद्यांतही दोन भाग आहेत. जड-चैतन्याच्या द्वंद्वापैकीं केवळ जडच सृष्टीचें मूळ आहे व चैतन्य हा त्याच्या विशिष्ट संघातानंतर उत्पन्न होणारा गुणधर्म आहे असें म्हणणारे भौतिकवादी

वरीलप्रमाणें प्रतिपादन करून गीतेंतील व भारताच्या संहितेंतील हें सारेंच वर्णन केवळ काव्यमय व मूर्खपणाच्या जनश्रद्धेच्या आधारावर उत्पन्न झालेलें आहे, त्याला खरें मानणें हा केवळ भ्रम आहे असें म्हणून मोकळे होतील. यापेक्षां वेगळ्या धारणेचे जे बुद्धिवादी आहेत त्यांच्या मतें जड-चैतन्याच्या द्वंद्वांत जड हेंच मूल तत्त्व व त्याच्या संघाताचाच परिणाम म्हणजे चेतन असा आग्रह धरण्याची कांहीं एक आवश्यकता नसून हीं दोन्हीं तत्त्वें नित्य आहेत अथवा चेतन हेंच मूलतत्त्व आहे. त्यांचाही अवतारकल्पनेला विरोध आहेच. अर्थात् तो वेगळ्या भूमिकेवरून आहे. त्यांच्या मतें या चेतनतत्त्वालाच अथवा सृष्टींतील यच्चयावत् सामर्थ्यशील गतिमयतेला तुम्ही ईश्वर समजत असाल तर तो ईश्वर अथवा देव जगाच्या फापटपसाऱ्याहून वेगळा व त्यापेक्षां अधिक श्रेष्ठ असें तत्त्व असला पाहिजे. अशा स्थितींत त्यानेंच उत्पन्न केलेल्या या विश्वरूपी यंत्राला त्याच्या नियमाप्रमाणें तो चालूं देणार हें उघड आहे. जगाच्या नियमनाच्या मूळ घटनेला गति दिल्यावर पुन्हां तो दैनंदिन व व्यावहारिक क्षेत्रांतल्या घटनांच्या भानगडींत पडणें सर्वस्वी असंभवनीय आहे. गति देणारें मूळ सामर्थ्य या दृष्टीनें तो फक्त साक्षीरूप होऊन राहील. इतर भानगडींत तो पडणें संभवनीय असूं शकत नाहीं. ज्याप्रमाणें इंग्लंडमधील राजा हा घटनेप्रमाणें राजा असला तरी व्यवहारांत त्याचा संबंध शून्य आहे, तशीच ईश्वराच्या संबंधांतील वस्तुस्थिति आहे. शुद्ध चैतन्य, मर्यादित शरीरांत बुद्धया येईल कशास्तव ? अमर्यादाला मर्यादा घालणें, जन्माचा संबंध नसलेल्याला जन्म चिकटविणें, व मूलतत्त्वाला मानवी शरीराच्या आकारांत वारंवार प्रकट होत राहण्याची इच्छा कल्पिणें निव्वळ तर्कदुष्ट ठरेल. याहून वेगळ्या पद्धतीचें परंतु ख्रिश्चन धर्माच्या देवत्वाच्या कल्पनेवरून ज्यांनीं उपासनेची व ईश्वरभक्तीची देणगी घेतली आहे त्यांच्या मतें ईश्वर व त्याचीं कार्यें आणि गुणधर्म, व मनुष्य, त्याच्या मर्यादा व त्याचे गुणधर्म यांच्या एकीकरणाची कल्पना ईश्वराचा अपमान करणारी व त्यांचें विडंबन करणारी ठरते. त्यामुळें अवतारकल्पना सर्वस्वीं अग्राह्य आहे.

भारतवर्षांतील आजचीं मतें सामान्यतः या वरील तीन प्रवाहांच्या संस्कारांनीं संस्कारित झालेलीं आहेत. त्यामुळें त्यांना अवतारकल्पना ग्रहण करणें व मान्य करणें ही गोष्ट जवळजवळ अशक्य वाटावी अशी आहे. एका वेगळ्या अर्थानें या गोष्टीकडे पहातां येईल काय व आजच्या संस्कारांचा पूर्ण परिचय असलेल्या एखाद्या व्यक्तीला पहातां येईल काय हा मोठा प्रश्न आहे. भारतांतील नुकतेच ब्रह्मीभूत झालेले योगी अरविंद घोष हे इंग्लंडमध्यें राहून सर्व शिक्षण घेतलेले, एकदां राजकारणांत अतिशय थोर नेतृपदास चढलेले, सर्व प्रकारच्या भौतिक शोधांचा व शास्त्रांचा अभ्यास केलेले व जीवनांतील सर्व ईषणांचा त्याग करून योगमार्गानें परमेश्वरसाक्षात्काराचा प्रयत्न करण्यांत व भारतीय संस्कृतींतील मूलतत्त्वांचा साक्षात् प्रत्यय घेण्याच्या मार्गांत संपूर्ण जीवन व्यतीत केलेले असे महापुरुष आहेत. त्यांनीं श्रीकृष्णांचे उद्‌गार व आजचे संस्कार या दोहोंचाही गंभीर विचार करून आपल्या पद्धतीनें अवतारवादाचें रहस्य उलगडून दाखविलें आहे. भगवान् श्रीकृष्णांचें जीवन असें आहे कीं, अवतारवादावर किंवा ईश्वरकल्पनेवर मुळींच विश्वास न ठेवणाऱ्या शुद्ध जडवाद्यालाही त्या जीवनांतून कल्याणमार्गाचें मार्गदर्शन निश्चित मिळू शकेल.. त्यामुळें त्यांच्या दृष्टीनें अवतारवादाच्या रहस्याच्या विश्लेषणाची मुळींच आवश्यकता नाहीं. पण अवतारकल्पना ज्यांना ज्ञानाची पिपासा म्हणून देखील समजावून घ्यावयाची असेल त्यांच्या दृष्टीनें अरविंदांचें हें विवेचन निःसंशय विचारणीय आहे. मग जे अवतारवादावर विश्वास ठेवीत असतील त्यांना तर तें निश्चितच महत्त्वाचें वाटेल. अरविंद काय म्हणतात तें आपण पाहूं.

अरविंदांचा अवतारवाद

आपल्या Essays on Gita या ग्रंथांत अवतारवाद मांडतांना श्री. अरविंद म्हणतात :–

"But we have to remark carefully that the upholding of Dharma in the world is not the only object of the descent

of the Avatar, that great mystery of the Divine manifest in humanity; for the upholding of the Dharma is not an all-sufficient object in itself, not the supreme possible aim for the manifestation of a Christ, a Krishna, a Buddha, but is only the general condition of a higher aim and a more supreme and divine utility. For there are two aspects of the divine birth; one is a descent, the birth of God in humanity, the Godhead manifesting itself in the human form and nature, the eternal Avatar; the other is an ascent, the birth of man into the Godhead, man rising into the divine nature and consciousness, *madbhavam agatah;* it is the being born anew in a second birth of the soul. It is that new birth which Avatarhood and the upholding of the Dharma are intended to serve."

(Essays on Gita–Page 132)

"For in the Vedantic view of things all these apparently formidable objections are null and void from the beginning. The idea of the Avatar is not indeed indispensable to its scheme, but it comes in naturally into it as a perfectly rational and logical conception. For all here is God, is the Spirit or self-existence, is Brahman, *ekamevadwitiyam,* there is nothing else, nothing other and different from it and there can be nothing else, can be nothing other and different from it; Nature is and can be nothing else than a power of the divine consciousness, all beings are and can be nothing else than inner and outer, subjective and objective soul-forms and bodily forms of the divine being which exist in or result from the power of its consciouness. Far from the Infinite being unable to take on finiteness, the whole universe is nothing else but that; we can see, look as we may, nothing else at all in the whole wide world we inhabit. Far from the spirit being incapable of form or disdaining to connect itself with form of matter or mind and to assume a limited nature or a body, all here

is nothing but that the world exists only by that connection, that assumption. Far from the world being a mechanism of law with no soul or spirit intervening in the movement of its forces or the action of its minds and bodies,—only some original indifferent spirit passively existing somewhere outside or above it,—the whole world and every particle of it is on the contrary nothing but the divine force in action and that divine force determines and governs its every movement, inhabits its every form, possesses here every soul and mind; all is in God and in him moves and has its being, in all he is, acts and displays his being; every creature is the disguised Narayana.

Far from the unborn being unable to assume birth, all beings are even in their individuality unborn spirits, eternal without beginning or end, and in their essential existence and their universality all are the one unborn spirit of whom birth and death are only a phenomenom of the assumption and change of forms. The assumption of imperfection by the perfect is the whole mystic phenomenom of the universe; but the impertection appears in the form and action of the mind or body assumed, subsists in the phenomenom,—in that which assumes it there is no imperfection, even as in the Sun which illumines all there is no defect of light or of vision, but only in the capacities of the individual organ of vision. Nor does God rule the world from some remote heaven, but by his intimate omnipresence; each finite working of force is an act of infinite force and not of a limited separate self-existent energy labouring in its own underived strength; in every finite working of will and knowledge we can discover supporting it, an act of the infinite all-will and all-knowledge. God's rule is not an absentee, foreign and external government; he governs all because he exceeds all, but also because he dwells within all movements and is their

absolute soul and spirit. Therefore none of the objections opposed by our reason to the possibility of Avatarhood can stand in their principle; for the principle is a vain division made by the intellectual reason which the whole phenomenon and the whole reality of the world are busy every moment contradicting and disproving.

(Essays on Gita Page 135-136)

Now it is notable that with a slight but important variation of language the Gita describes in the same way both the action of the Divine in bringing about the ordinary birth of creatures and his action in his birth as the Avatar. "Leaning upon my own Nature, "*Prakritim swam avashtabhya*" it will say later "I loose forth variously, *visrijami* this multitude of creatures helplessly subject owing to the control of prakriti, *avasam prakriter vasat*" "standing upon my own Nature" it says " I am born by my self-Maya, *prakritim swam adhishthaya*..*atmamayaya*, I loose forth myself, *atmanam srijami*." The action implied in the word *avashtabhya* is a forceful downward pressure by which the object controlled is overcome, oppressed, blocked or limited in its movement or working and becomes helplessly subject to the controlling power, *avasam vasat*. Nature in this action becomes mechanical and its multitude of creatures are held helpless in the mechanism, not lords of their own action. On the contrary the action implied in the word *adhishthaya* is a dwelling in, but also a standing upon and over the Nature, a conscious control and government by the indwelling Godhead, *adhishtatri devata* in which the Purusha is not helplessly driven by the Prakriti through ignorance, but rather the Prakriti is full of the light and the will of the Purusha Therefore in the normal birth that which is loosed forth,–created, as we say,– is the multitude of creatures or becomings, *bhutagramam;* in the divine birth that which is loosed forth, self-created,

is the self-conscious self-existent being, *atmanam;* for the vedantic distinction between *atma* and *bhutani* is that which is made in European philosophy between the Being and its becomings. In both cases Maya is the means of the creation or manifestation but in the divine birth it is by self-Maya, *atmamayaya* not the involution in the lower Maya of the ignorance, but the conscious action of the self-existent Godhead in its phenomenal self-representation, well aware of its operation and its purpose,–that which the Gita calls elsewhere Yogamaya. In the ordinary birth Yogamaya is used by the Divine to envelop and conceal itself from the lower consciousness, so it becomes for us the means of the ignorance, avidya-maya; but it is by this same Yogamaya that self-knowledge also is made manifest in the return of our consciousness to the Divine, it is the means of the knowledge, Vidyamaya; and in the divine birth it so operates as the knowledge controlling and enlightening the works which are ordinarily done in the Ignorance."

—(Essays on Gita–Page– 139)

But it is to assist that ascent or evolution the descent is made or accepted; that the Gita makes very clear. It is we might say, to exemplify the possibility of the Divine manifest in the human being, so that man may see what that is and take courage to grow into it. It is also to leave the influence of that manifestation vibrating in the earth-nature and the soul of that manifestation presiding over its upward endeavour. It is to give a spiritual mould of divine manhood into which the seeking soul of the human being can cast itself. It is to give a dharma, a religion, not a mere creed; but a method of inner and outer living, a way, a rule and law of self-moulding by which he can grow towards divinity. It is too, since this growth, this ascent is no more isolated and individual phenomenon, but like a

in the divine world–activities a collective business, a work and the work for the race, to assist the human march, to hold it together in its great crises, to break the forces of the downward gravitation when they grow too insistent, to uphold or restore the great dharma of the Godward law in man's nature, to prepare even, however far off, the kingdom of God, the victory of the seekers of light and perfection, *sadhunam*, and the overthrow of those who fight for the continuance of the evil and the darkness. All these are recognised objects of the descent of the Avatar, and it is usually by his work that the mass of men seek to distinguish him and for that, that they are ready to worship him. It is only the spiritual who see that this external Avatarhood is a sign, in the symbol of a human life, of the eternal inner Godhead making himself manifest in the field of their own human mentality and corporeality so that they can grow into unity with that and be possessed by it."

—(Essays on Gita Page–142-143)

"The Avatar is at the same time the Vibhuti. This Krishna who in his divine inner being is the Godhead in a human form, is in his outer human being the leader of his age, the great man of the Vrishnis." (Page 143)

" But still the Vibhuti is not the Avatar; otherwise Arjuna, Vyasa, Ushanas would be Avatars as well as Krishna, even if in a less degree of the power of Avatarhood. The divine quality is not enongh; there must be the inner consciousness of the Lord and Self governing the human nature by his divine presence. The heightening of the power of the qualities is part of the becoming, *bhutagrama*, an ascent in the ordinary manifestation; in the Avatar there is the special manifestation, the divine birth from above, the eternal and universal Godhead descented into a form of individual humanity, *atmanam srijami*, and

conscious not only behind the veil but in the outward nature." (Page 144)

"But also the higher divine consciousness of the Purushottama may itself descend into the humanity and that of the Jiva disappear into it. This is said by his contemporaries to have happened in the occasional transfigurations of Chaitanya when he who in his normal consciousness was only the lover and devotee of the Lord and rejected all deification, became in these abnormal moments the Lord himself and so spoke and acted, with all the outflooding light and love and power of the divine Presence, Supposing this to be the normal condition, the human receptacle to be constantly no more than a vessal of this divine Presence and divine Consciousness, we should have the Avatar according to this intermediary idea of the incarnation. That easily recommends itself as possible to our human notions; for if the human being can elevate his nature so as to feel a unity with the being of the Divine and himself a mere channel of its consciousness, light, power, love, his own will and personality lost in that will and that being;,-and this is a recognuised spiritual status, then there is no inherant impossibility of the reflex action of that Will, Being, Power, Love, Light, Consciousness, occupying the whole personality of the human Jiva. And this would not be merely an ascent of our humanity into the divine birth and the divine nature, but a descent of the divine Purusha into humanity, an Avatar."

(Page 145–146)

The Avatar does not descend merely for a great outward action, as the pragmatic sense in humanity is too often tempted to suppose. (Page 150)

Where indeed, the change is mainly intellectual and practical, the intervention of the Avatar is not needed; there is a great uplifting of conciousness, a great manifestation

of power in which men are for the time being exa ted above their normal selves, and this surge of consciousness and power finds its wave-crests in certain exceptional individuals, *vibhutis* whose action leading the general action is sufficient for the change intended. The Reforma-tion in Europe and the French Revolution were crisis of this character; they were not great spiritual events, but intellctual and practical changes, one in religious, the other in social and political ideas, forms and motives, and the modification of the general consciousness brought about was a mental and dynamic, but not a spiritual modi-fication. But when the crisis has a spiritual seed or intention, then a complete or a partial manifestation of the God-consciousness in a human mind and soul comes as its originator or leader. That is the Avatar." (Page 150-151)

"The Avatar comes to reveal the divine nature in man above this lower nature and to show what are the divine works, free, unegoistic, disinterested, impersonal, universal, full of the divine light, the divine power and the divine love. He comes as the divine personality which shall fill the consciousness of the human being and replace the limited egoistic personality, so that it shall be liberated out of ego into infinity and universality, out of birth into immortality." (Page 156)

"पण आपण हें सावधगिरीनें ध्यानांत ठेवलें पाहिजे कीं, जगांत धर्माचें पुनरुज्जीवन हेंच अवताराचें अथवा दैवी सामर्थ्यानें मानवी आविष्कारांत प्रकट होण्याच्या गूढाचें एकमात्र कारण अथवा हेतु नाहीं. कारण कीं धर्माचें पुनरुज्जीवन हें स्वयमेव पूर्णतया स्वयं-पूर्ण असें श्रीकृष्णाच्या आविष्काराचें कारण असू शकत नाहीं. अतिशय श्रेष्ठ व दैवी उपयुक्ततेसाठीं आवश्यक असें उच्च वाता-वरण सर्वसाधारणपणें निर्माण करणें ही गोष्ट धर्माच्या पुनरु-ज्जीवनानें होऊं शकते. दैवी जन्म दोन प्रकारें होतो. एक तर

ईश्वर स्वत: मानवतेंत अवतीर्ण होतो आणि मानवी आकारांत व वैशिष्टयांत त्याचें शाश्वत स्वरूप वावरतें. दुसरा प्रकार म्हणजे मानवांतून देवत्व उत्पन्न होणें. मनुष्याचेंच ज्ञान व स्वभाववैशिष्टय दैवी अवस्थेंत रूपांतरित होणें हा प्रकार होय. पहिल्या प्रकारांत स्वत: परमेश्वरच मानवी आकारानें वावरतो, तर दुसऱ्यांत मूळच्या मानवाच्या स्वभावाचें व ज्ञानशक्तीचें पूर्ण दैवी अवस्थेंत रूपांतर होतें. (यालाच उद्धार असें म्हणतात.) 'मद्‌भावं आगता:' हें याच अभिप्रायानें भगवंतांनीं म्हटलें आहे. हाच जीवात्म्याचा दुसरा जन्म म्हटला पाहिजे. हा दुसरा जन्म अथवा ही विशिष्ट अवस्था मानवांत उत्पन्न करण्यासाठीं म्हणजे मानवी जीवनाचें देवजीवनांत रूपांतर करण्यासाठीं अवतार होत असतो. अवताराचा व धर्माच्या पुनरुज्जीवनाचा हाच खरा हेतु व हेंच कार्य आहे.

"वेदांताच्या दृष्टिकोनानुसार अवतारवादावर घेण्यांत येणारे आक्षेप निर्मूल ठरतात. अवताराची कल्पना ही वेदांतांत अटळ आहे असें नाहीं. पण ती स्वाभाविकपणेंच त्यांतून उत्पन्न झालेली आहे व ती पूर्णपणें तर्कशुद्ध व बुद्धिवादाला धरूनही आहे. सर्व कांहीं परमेश्वर, चैतन्य व सत्ता मात्र परमेश्वर आहे अथवा सर्वच ब्रह्म आहे हें 'एकमेवाद्वितीयम्' या सिद्धांताचें वेदांताचें तत्त्व आहे. ब्रह्मावांचून वेगळें दुसरें कांहीं असूंच शकत नाहीं. ह्या वेदांताच्या सिद्धांताप्रमाणें दैवी ज्ञानमयतेच्याहून निसर्ग वेगळा नाहीं व असूंही शकत नाहीं. सर्व प्रकारचें बाह्य आणि आंतर अस्तित्व विषय व हेतुभूत असें सर्व प्रकारचें आंतरजीवनाचें विशिष्ट तत्त्व अथवा बाह्य स्थूल शरीराचे भिन्नभिन्न आविष्कार हे परमेश्वरी अस्तित्वावांचून अथवा त्याच्या ज्ञानमय अवस्थेच्या सामर्थ्याचे वेगवेगळे आविष्कार या नात्यावांचून दुसरें कांहीं नाहीं व असूंही शकत नाहीं. या ठिकाणीं, अमर्यादानें मर्यादित होण्याचा मुळींच प्रश्न उद्‌भवत नाहीं. अमर्याद मर्यादित होईल कसें? अशी शंका या दृष्टिकोनानुसार संभवूंच शकत नाहीं. कारण कीं संपूर्ण विश्वांत त्या एका गोष्टीवांचून दुसरें कांहीं नाहींच. मग कोणी कांहीं होण्याचा प्रश्न कोठें उत्पन्न होतो? या विस्तीर्ण विश्वांत आप-

आपल्या दृष्टिकोनानुसार आपण काय हवें त्या पद्धतीनें पाहिलें तरी, व तें कोणत्याही स्वरूपांत आपल्याला दिसलें तरी त्यामुळें 'एकं एव अद्वितीयम्' या वस्तुस्थितींत कांहींही फरक पडूं शकत नाहीं. चैतन्यानें एखादा आकार धारण करणें अथवा जडाच्या व मनस्तत्त्वाच्या आकारांत स्वत:ला गुंतवून मर्यादित शरीरांत व वस्तुस्थितींत वावरणें हा प्रश्नच येथें संभवत नाहीं. कारण कीं जगाचें सारें अस्तित्व म्हणजे केवळ परमेश्वरीच अस्तित्व. दुसरें कांहीं नाहीं. तसेंच जग आपल्या निसर्गाच्या नियमानुसार एखाद्या यंत्राप्रमाणें चालतें. चैतन्य वा आत्मा त्याच्या गतींत, प्रत्यक्ष कार्यांत व त्याला कारणीभूत होणाऱ्या शरीराच्या व मनाच्या कार्यांत आणि या सर्वांना हेतुभूत असलेल्या प्रेरणांत कांहींही अडथळा करीत नाहीं. मूळ तत्त्व असलेली चैतन्यमयता फक्त अप्रत्यक्षपणें आपलें अस्तित्व, याच्या बाहेर व अंतिम स्वरूपांत प्रकट करते याही गोष्टींत कांहीं अर्थ नाहीं. उलट संपूर्ण विश्व आणि त्यांतील प्रत्येक वस्तुजात म्हणजे एका दैवी प्रेरणेच्या कार्यान्वित होण्यावांचून दुसरें कांहीं नाहीं. दैवी प्रेरणेची कार्यान्वितता किंवा गतिमयता म्हणजेच संपूर्ण जग आहे. तें दैवी सामर्थ्यच जगांतील प्रत्येक हालचालींचें नियंत्रण करतें. प्रत्येक आकार उत्पन्न करतें. प्रत्येक जीव व मनावर अधिकार गाजवितें. सर्व कांहीं परमेश्वरी सत्तेंत अंतर्भूत असून त्याच्यांतच हालचाल करतें किंबहुना तोच या रूपानें सर्व कांहीं आहे. प्रत्येक वस्तुजातांत तो आहे व तोच क्रियारूपानें आपलें अस्तित्व खेळवितो. प्रत्येक उत्पन्न झालेलें वस्तुजात म्हणजे त्या रूपानें नटलेला नारायणच आहे. परमेश्वर जन्म घेऊं शकतो कीं नाहीं व तो जन्म घेतो कीं नाहीं हे प्रश्न तर दूरच राहिले. पण प्रत्येक लहान मोठें अस्तित्व हें स्वतंत्र-पणें सुद्धां वस्तुत: न जन्म पावणारी चैतन्यशक्ति, आदिअंतहीन अशी शाश्वतता आणि त्याच्या मर्यादित व विश्वमय अशा दोन्ही दृष्टींनीं असलेल्या अस्तित्वांत केवळ कधींही न जन्मणारें चैत-न्यच आहेत. तेथें जन्मही नाहीं आणि मरणही नाहीं. केवळ आका-रांत फरक पडल्यामुळें लादलेले हे वृथा आरोप आहेत. पूर्णतेनें

अपूर्णतेचा हा बुरखा घेणें हेंच विश्वाचें खरें गूढ आहे. पण अपूर्णतेची ही कल्पना मनाच्या व शरीराच्या आकाराला नि क्रियेला धरूनच गृहीत धरण्यांत आलेली आहे. पण या रूपानें वस्तुतः जी खरी अवस्था आहे ती मात्र पूर्णच आहे. सूर्यांत अथवा त्याच्या तेजस्वितेंत प्रकाश व दृष्टि या दोन्हीं दृष्टींनी कांहींच फरक नाहीं. फक्त त्याच्याकडे पहाणाऱ्या व्यक्तिमात्राच्या दृष्टिकोनामुळें ती परिभाषा उत्पन्न होत असते. देव दूरच्या स्वर्गांतून विश्वाचें राज्य करीत नसून तो अत्यंत निकट आहे. मर्यादित क्रियेंतील प्रत्येक प्रेरणा त्या अमर्यादित प्रेरणेचाच भाग आहे. अथवा वस्तुतः ती मर्यादातीत प्रेरणाच होय. मर्यादित अस्तित्वांतील एखादें सामर्थ्य आपल्या स्वयंभू शक्तीनें काम करतें आहे अशा रीतीची कोणतीही अवस्था नाहीं. ज्ञान व इच्छा यांतून उत्पन्न झालेल्या प्रत्येक मर्यादित क्रियेंत तिला साहाय्य करणारी सर्व ज्ञानमयता व मर्यादातीत अशी संपूर्ण इच्छाशक्ति आहे हें आपण पाहूं शकतों. देवाचें अधिराज्य हें कांहीं तरी बाह्य, परकें व दुरून चालणारें असें नाहीं. तो सर्वांच्यावर अधिराज्य गाजवितो. कारण कीं तोच सर्वांत आहे इतकेंच नव्हे तर सर्व प्रकारच्या क्रियेंतून तोच डोकावत असून प्रत्येकाचा खरा आत्मा व चैतन्यशक्ति तोच आहे. म्हणून आपल्या सारासार विचारशक्तीनें अवताराच्या शक्याशक्यतेसंबंधीं उत्पन्न केलेल्या सर्व शंका वेदांताच्या या मतप्रणालीसमोर टिकूं शकत नाहींत.

"ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे कीं सूचक, संक्षिप्त पण महत्त्वाच्या शब्दांत भगवद्गीतेनें परमेश्वर सामान्य जीवांना जन्म कसा देतो व त्याचा जन्म कोणत्या पद्धतीनें होतो ही गोष्ट सूचित केली आहे. 'प्रकृतिं स्वां अधिष्ठाय' या शब्दांत मी माझ्या स्वतःच्या प्रकृतीवर नियंत्रण करतों हें त्यांनीं सूचित केलें आहे. पुन्हां ते असें म्हणतात कीं माझ्या स्वतःच्या नैसर्गिकतेवर मी माझीच सत्ता चालवून अथवा तिचा अंगीकार करून स्वतःच स्वतःला उत्पन्न करतों. 'अधिष्ठाय' या शब्दांत जन्माचा जो मूलभूत हेतु तो पूर्णपणें परमेश्वराच्या स्वाधीन आहे असें ते सांगत

आहेत. अधिष्ठाय या शब्दानें प्रकृतीच्या सामर्थ्याला सर्वस्वीं नियंत्रित करून पूर्णपणें आपल्या स्वाधीन कसें करून घेण्यांत आलें आहे हें सूचित होतें. अधिष्ठाय या शब्दांत नियंत्रित सत्ता नियंत्रकाच्या पूर्णपणें आधीन होणें, नियंत्रकानें तिला मर्यादा घालणें, नियंत्रित वस्तूच्या प्रत्येक क्रियेवर व वैशिष्ट्यावर नियंत्रकाची सत्ता चालणें, व अवशतेनें त्या वस्तूनें पूर्णपणें आपल्या नियंत्रकाच्या आधीन होऊन राहणें या गोष्टी येतात. जगांत आपण असें पाहतों कीं निसर्ग हा यंत्राप्रमाणें असून सर्व जीवजात अथवा भूतमात्र अवशतेनें त्या निसर्गयंत्राच्या आधीन असतात. ते कांहीं स्वतःचे मालक नसतात. याच्या बरोबर उलट 'अधिष्ठाता' या शब्दानें निसर्गांत राहणें पण त्याच्यापेक्षां वर आणि त्याच्यावर अधिराज्य गाजवून राहणें, पूर्णपणें समजून उमजून त्याच्यावर नियंत्रण घालणें आणि अधिराज्य गाजविणें या गोष्टी सूचित होतात. प्रकृतीची अधिष्ठात्री देवता म्हणून परमेश्वर जन्म घेतात. जीवांत व या अवस्थेंत काय फरक असेल ? इतरांप्रमाणें या ठिकाणीं पुरुष अवशतेनें प्रकृतीकडून अज्ञानाच्या मार्गानें वागविला जात नाहीं. उलट प्रकृतीच प्रकाशमयतेनें भरून जाऊन तिची प्रत्येक हालचाल पुरुषाच्या इच्छाशक्तीनें नियंत्रित केली जाते. म्हणून सामान्य जीवांचे जन्म हे प्रकृतीकडून केले जातात. अवशतेनें त्यांना जन्मावें लागतें. ते जन्म होतात. पण परमेश्वराचा अवतार अथवा जन्म हा कोणी केलेला नसून त्यानें स्वतःच स्वतःला जन्माला घातलें आहे. कारण त्याच्यावर नियंत्रक सत्ता कोणाचीही नाहीं. पाश्चात्य तत्त्वज्ञानांत होणें व व्हावें लागणें यांत जी भिन्नता तीच जन्म घेणें व जन्मणें यांतील भिन्नता होय. वस्तुतः दोन्ही गोष्टींत उत्पत्तीचें अथवा आविष्काराचें कारण माया हेंच आहे. पण दैवी जन्मांत अज्ञानाच्या साहाय्यानें कार्य घडून आणणाऱ्या अविद्येचें स्थान नसून आत्ममायेचें स्थान आहे. दैवी जन्माच्या क्रियेंत स्वतःसिद्ध परमेश्वराच्या इच्छाशक्तीचाच केवळ संबंध असल्यामुळें आपल्या जन्माचा हेतु व घडवून आणावयाचें कार्य या विषयांत स्वयंपूर्ण जागरूकता असते. या इच्छाशक्तीलाच योग-

माया असें म्हटलेलें आहे. इतर जन्मांत मायाशक्तीचें हें विशिष्ट स्वरूप राहात नसून अज्ञानाच्या आश्रयानें तिचा आविष्कार होत असतो. येथें मात्र तिचें अधिष्ठान ज्ञान हेंच असतें. म्हणून या अवस्थेंतील त्या शक्तीला विद्यामाया असें म्हणतात. इतर जन्मांतही क्रिया होतात. पण त्या पूर्ण अज्ञानांत व अवशतेनें घडल्या जातात. अवतारांत मात्र ज्ञानमयतेनेंच प्रत्येक क्रियेचें नियंत्रण केलें जातें. तिच्यांत प्रकाश भरला जातो. अवतारामध्यें मानवतेंत देवत्व उत्पन्न करणें व तेथपर्यंत तिचें विकसन घडवून आणणें ही गोष्ट गृहीत असते. किंबहुना त्यासाठींच अवतार होत असतो हें गीतेनें स्पष्ट केलें आहे. देवानें घेतलेल्या मनुष्यरूपांतून मनुष्याच्या आकारांत दैवी जीवन कसें असतें तें मनुष्यानें पहावें, अनुभवावें, व धैर्य आणि स्फूर्ति घेऊन स्वत:मध्येंही तसें परिवर्तन घडवून आणावें हाच परमेश्वरानें मानवी स्वरूप धारण करण्यांतील खरा हेतु असतो. सामान्य जीवनांत अथवा जडजीवनांत स्वत:वर नेहमींच असणारें नैसर्गिकतेचें वजन बाजूला करून प्रकृतीवर नियंत्रण घालणारें आत्म्याचें स्वयंभू सामर्थ्य उलट त्या नैसर्गिकतेवर स्वत:चें आधिपत्य कसें गाजवितें हें दाखवून देणें हा अवताराचा हेतु असतो. आध्यात्मिक प्रवृत्तीचा संपूर्ण आविष्कार त्यांत केला जातो. धर्माचा जो उद्धार येथें अभिप्रेत आहे तो केवळ एक संप्रदाय म्हणून नव्हे, तर पूर्ण देवजीवन उत्पन्न होण्यासाठीं आवश्यक त्या आंतर्बाह्य अशा जीवनपद्धतीचा मार्ग या अर्थानेंच येथें धर्माचें पुनरुज्जीवन म्हटलें आहे. धर्म म्हणजे तो बाह्य व आंतर आचार, कीं ज्यामुळें सारी जडता पार निघून जाऊन पूर्ण देवजीवन उत्पन्न होईल. शिवाय हें कार्य एखाद्या व्यक्तीपुरतें नसून संपूर्ण मानवतेसाठीं आहे. संपूर्ण मानवतेंत व तिच्या निसर्गांत असलेली जडता काढून टाकून त्या ठिकाणीं पूर्ण देवत्व उत्पन्न करावयाचें म्हणजे त्याच्या मार्गांआड येणारे सारे अडथळेही दूर करणें आवश्यक असतें. किंबहुना खऱ्या अर्थानें देवाचें राज्य अथवा मानवतेंत देवत्वाचा पूर्ण विकास करावयाचा असला तर पूर्णता व प्रकाश यांची इच्छा करणाऱ्या अथवा त्यासाठीं तळमळणाऱ्या

लोकांना विजय प्राप्त करून देणें व त्यांच्या आड येणाऱ्या अंधाराला आणि दुष्प्रवृत्तींना नष्ट करणें आवश्यक असतें. म्हणूनच 'परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्' असें म्हटलें आहे. अवताराचें कार्य म्हणूनच देवजीवनाची प्रस्तावना, तें उत्पन्न करूं इच्छिणाऱ्या मानवांना म्हणजेच साधूंना संरक्षण व मानवांची ही प्रगति होऊंच द्यावयाची नाहीं अशा कृतनिश्चयानें तिच्यांत अडथळा उत्पन्न करूं इच्छिणाऱ्या प्रतिगामी शक्तींचा नायनाट असें त्रिविध आहे. लोक या कार्यावरूनच त्याची पूजा करतात. बहुतेक लोक धर्माची स्थापना, साधूंचें परित्राण, व दुर्जनांचा नाश यांचें स्थूल स्वरूप घेऊनच समाधान पावतात. आध्यात्मिक दृष्टीचे लोक मात्र या सर्व स्थूल क्रियांऐवजीं मनुष्यजीवनांत आलेल्या देवानें आपल्या मानवी प्रवृत्तींत फरक घडविण्यास सुरवात केली आहे हें ओळखून आपल्या जड जीवनाचें त्याच्या सामर्थ्यानें हळहळू देवजीवनांत रूपांतर होत आहे याचा प्रत्यय घेतात. अवतार त्याचवेळीं विभूतीही असूं शकतो. मनुष्याच्या आकारांत प्रकट झालेले भगवान् श्रीकृष्ण हे जसे पूर्ण परमेश्वर होते त्याप्रमाणेंच विभूति या नात्यानें ते त्यांच्या युगांतील युगपुरुष व वृष्णींच्या मधील सर्वश्रेष्ठ पुरुषही होते. म्हणजे ते एकाच वेळीं विभूतीही होते व अवतारही होते. त्यामुळें विभूति व अवतार दोन्हीही एकच आहेत असा अपसमज होण्याचा संभव असतो. पण विभूति म्हणजे अवतार नव्हे. नाहीं तर अर्जुन, व्यास, उषनस हेही अवतारच झाले असते. पण ते विभूती आहेत, अवतार नव्हेत. दैवी संपत्तीचे पुरुष हे विभूति होत. पण केवळ दैवी गुण असणें अवताराला पुरेसें नाहीं. पूर्ण ज्ञानमयता व आपल्या दैवी अस्तित्वानें जडप्रवाहाचें पूर्ण नियंत्रण करीत असल्याची अखंड जाणीव हीं अवताराचीं वैशिष्ट्यें आहेत. जन्म घेणाऱ्यांत अथवा सामान्य जीवांत आपल्या प्रवृत्तींना प्रयत्नपूर्वक आपण उच्चतेला नेत आहोंत अशी जाणीव असते. येथें अशा स्वतंत्रपणाची मुळींच आवश्यकता नसून मानवी आविष्कारांतील हें स्वत:सिद्ध सामर्थ्य नेहमींच अखंड जागरूक असतें. पुरुषोत्तमाची श्रेष्ठ दैवी ज्ञानमयता कधीं कधीं मानवतेंत येऊन त्याची

जीवत्वाची जाणीव नष्ट करते. नादीयाचे सत्पुरुष श्रीगौरांगप्रभु अथवा चैतन्यदेव यांच्या जीवनांतील अशा कांहीं गोष्टी प्रसिद्ध आहेत. नेहमींच्या जीवनांत ते परमेश्वराचे प्रेममय मार्गानें उपासना करणारे भक्त म्हणून त्याची उपासना करीत राहात पण कधीं कधीं पूर्ण दैवी आविष्कार होऊन स्वतःच परमेश्वर असल्याच्या जाणिवेनें ते बोलत व असें वागत कीं, ज्या अवस्थेंत पूर्ण प्रकाशमयता, दैवी प्रेम, व दैवी अस्तित्व प्रकट व्हावें. समजा कीं चैतन्याच्या ठिकाणीं कधीं कधीं थोडा वेळ प्रकट होणारीं ही अवस्था एखाद्या ठिकाणीं अखंड नांदत असली तर तेथील वस्तुस्थिति काय असेल? दैवी प्रवाहाचें वहन करणारें केवळ एक पात्र यापेक्षां तेथील मानवी आकाराचें व शरीराचें दुसरें कांहीं स्वरूप असूं शकेल काय? याच अवस्थेला अवतार असें म्हणतात. या देवतेशीं मानवता एकरूप होऊं शकते व तशी ती जर झाली तरच खरें विकसन झालें. किंबहुना ही दैवी ज्ञानमयता प्रकाश, सामर्थ्य नि प्रेम उत्पन्न होऊन, तिच्यांत आपल्या सर्व मर्यादा विलीन होऊन जाव्या याचें साधनयंत्र म्हणजेच मनुष्यजीवन आहे. त्या इच्छाशक्तीनें, अस्तित्वानें, सामर्थ्यानें, प्रेमानें, तेजानें व ज्ञानानें संपूर्ण मानवी जीव अथवा मानवी व्यक्तित्व भरून गेलेलें आढळतें. दिसावयास केवळ मानवी आकार पण त्यांतील इच्छा, अस्तित्व, सामर्थ्य, प्रेम, प्रकाश, व ज्ञान हें मात्र संपूर्ण दैवी, मानवी मर्यादितेचा अणुमात्रही गंध नसलेलें जेथें अखंडपणें असेल तो व्यक्तित्वाचा विकास नव्हे अथवा मानवी जीवनांतून देवत्वाचा झालेला प्रवासही नव्हे, तर तें खास देवाचेंच मानवांत येणें होय. अवतार तो हाच.

"अवतार कधींही केवळ स्थूल स्वरूपाच्या महत्कार्यार्थ होत नाहीं. पुष्कळ लोकांना तसें वाटतें, पण तें खरें नाहीं. केवळ बौद्धिक व व्यावहारिक क्षेत्रांत क्रांति घडवून आणण्यासाठीं अवताराच्या हस्तक्षेपाची आवश्यकता नाहीं. त्यासाठीं ज्या मोठ्या जागरूकतेची गरज असते, जो सामर्थ्याचा प्रवाह सर्व मानवांना आपल्याकडे खेंचण्यासाठीं या विशिष्ट परिवर्तनक्षणीं आवश्यक

असतो तो एखाद्या वैशिष्टयपूर्ण व्यक्तिमत्त्वाच्या साहाय्यानें प्रकट होऊं शकतो व मानवतेंत तेवढें परिवर्तन घडवून आणतो. यालाच आपण विभूति असें म्हणतों. युरोपांत उदय पावलेलें सुधारणा युग अथवा फरान्स देशांत झालेली राजक्रांति हे अशा तऱ्हेचे प्रसंग होत. ते कांहीं महत्त्वाचे आध्यात्मिक प्रसंग नव्हेत. ते बौद्धिक व व्यावहारिक क्षेत्रांतील परिवर्तन क्षण होत. पहिला प्रसंग हा धार्मिक क्षेत्रांतील आहे तर दुसरा सामाजिक व राजकीय क्षेत्रांतील विचारप्रणालींचा, स्वरूपांचा व हेतूंचा संघर्ष होय. अर्थातच या क्षणीं सर्वसाधारण मानवी ज्ञानशक्तींत घडवून आणण्यांत आलेला बदल कितीही स्फूर्तिशाली असला तरी तो बौद्धिक क्षेत्रांतील आहे. तो कांहीं आत्मिक वा आध्यात्मिक स्वरूपाचा नाहीं. पण ज्या क्रांतिक्षणांत आध्यात्मिकतेचीं बीजें वा हेतु असतात त्या वेळीं नेतृत्व पत्करावयास अथवा प्रवर्तक व्हावयास मानवी मनांत व जीवांत दैवी ज्ञानमयताच प्रकट होते. तिला अवतार असें म्हणतात.

अवताराचे येण्याचें खरें फळ त्यांच्याच पदरांत पडतें कीं जे त्याच्यापासून त्याच्या दैवी जन्माचें व दैवी कर्माचें हें रहस्य समजावून घेतात व आपल्या ज्ञानशक्तींत त्या दिव्यत्वाला पूर्णपणें आणून आपलें संपूर्ण जीवन त्याच्यांत विरवून तेथेंच आश्रय घेतात. जडता येथें पूर्णपणें दिव्यत्वांत विलीन केली जाते.'मद्‌भावमागताः मन्मया मामुपाश्रिताः ।' मानवी जीवनांत दैवी गुण विशेष उत्पन्न करून त्यांच्यांतील संपूर्ण पतितता व जडता घालवून टाकवावयास आणि दिव्य कर्म, पूर्ण स्वातंत्र्य, निरहंकारता, निर्ममता व्यक्तित्वशून्यता, विश्वरूपता, पूर्ण दैवी प्रकाशमयता,दैवी सामर्थ्य व दैवी प्रेम म्हणजे काय हें प्रत्यक्ष दाखवण्यास अवतार होत असतो. मानवी जीवनांतील मर्यादित अहंकारी व्यक्तिवाद व त्याच्यावरच आधारलेलें ज्ञानाचें स्फुरण नष्ट करून मर्यादातीतता, विश्वरूपता, व अमरत्व हे मानवी जीवनांत निर्माण करणें हाच

अवताराचा हेतु आहे. ही भावमयता निर्माण करणें हेंच अवताराचें कार्य."

योगींद्र श्री. अरविंद घोष यांनीं येथें अवतारवादासंबंधानें जे मूलग्राही विचार मांडलेले आहेत ते भगवान् श्रीकृष्णांच्या जीवनाची भव्यता व त्यांच्या कार्याची मूलग्राही व्यापकता लक्षांत आणून द्यावयास समर्थ आहेत. श्रीकृष्णांच्या जीवनाचा विचार करावयाचा म्हणजे युगपुरुष, विभूति व अवतार या तीन दृष्टिकोनांतून करावयास हवा. म्हणजेच व्यक्तित्वाच्या दृष्टीनें त्यांचे आढळणारे गुणविशेष, व्यावहारिक व बौद्धिक क्षेत्रांत आमूलाग्र परिवर्तन घडवून आणून त्यांनीं केलेली अभूतपूर्व क्रांति व घडविलेलें जीवनमूल्यांचें व त्यांच्या संरक्षणासाठीं आवश्यक असलेल्या संपूर्ण शासनसंस्थांचें शुद्धीकरण आणि आध्यात्मिक क्षेत्रांत मानवी जीवनाचें देवजीवनांत पूर्ण रूपांतर घडवून आणण्यासाठीं त्यांनीं दिलेली भव्य प्रेरणा या सर्वांचा आढावा घेणें आवश्यक आहे. तसेंच पूर्ण स्वतंत्र, अहंकारहीन, निर्मम, व्यक्तित्वशून्य, विश्वरूप, प्रकाशमय, प्रेममय, व दिव्यसामर्थ्यमय अशा त्यांच्या आविष्काराचें महाभारतांतून कसें दिग्दर्शन करण्यांत आलेलें आहे तेंही पाहाणें आवश्यक आहे. पुढील व्याख्यानांत आपण त्या गोष्टीकडे वळूं.

यादवांचें गणराज्य

श्रीमन्महाभारतांत भगवान् श्रीकृष्ण जे पहिल्याप्रथम आपल्या दृष्टोत्पत्तीस येतात ते द्रौपदीच्या स्वयंवरप्रसंगींच होय. त्या ठिकाणींही ते वृष्णी व अंधक गणसंघाचे पुढारी म्हणूनच दृष्टोत्पत्तीस येतात. भारतांतील श्रीकृष्णांचा पदप्रवेश हा एका गणराज्याचे अधिनायक, सर्वक्षत्रियांत आपल्या पराक्रमानें स्वतःची प्रतिष्ठा स्थिरपद केलेले व ज्यांच्या बुद्धिमत्तेविषयीं आणि बळाविषयीं तत्कालीन श्रेष्ठ व्यक्तींना आदर आणि प्रबल शत्रूंना धाक वाटतो अशा स्वरूपांत झालेला आहे. मधूनमधून भारतांत त्यांच्या संबंधानें येणाऱ्या प्रासंगिक उल्लेखांत त्यांच्या पूर्वायुष्याचे कांहीं प्रसंग फक्त उल्लेखिलेले आहेत. पण तेही सर्वांना माहीत आहेत असें गृहीत धरूनच उल्लेखिलेले आहेत. त्यामुळें महाभारतांतील भगवान् श्रीकृष्णांचें स्वरूप समजावून घेतांना त्यांच्या त्या स्वरूपा-मागील ऐतिहासिक पार्श्वभूमि पहाणें आवश्यक आहे. हें प्रसिद्धच आहे कीं, भगवान् श्रीकृष्ण हे वसुदेव–देवकीचे पुत्र असून कंसाच्या अत्याचारामुळें त्यांच्या मातापित्यांनीं त्यांना नंद नांवाच्या गोपांच्या पुढाऱ्याच्या स्वाधीन करून गुप्तपणें वाढविलें. आपला बाल-पणाचा काळ श्रीकृष्णांनीं गोकुल-वृंदावनांत घालविला व पुढें त्यांनीं कंसाला ठार मारून नंतर ते यादव या नात्यानें उघडपणें वागू लागले. पण श्रीकृष्णांचें महाभारतांतील स्वरूप पाहण्यापूर्वी वसुदेव कोण होता? कंसाच्या अत्याचाराचें स्वरूप काय आहे? वसुदेवाचाच निर्वंश करण्याविषयीं तो कां झटत होता? श्रीकृष्णांना कंसाला मारतां येणें शक्य कसें झालें? इत्यादि गोष्टींचा नीट उलगडा करणें आवश्यक आहे. युगपुरुष व विभूति या नात्यानें महाभारताच्या इतिहासांत भगवान् श्रीकृष्णांचें जें दर्शन आपणांस घडतें त्याचीं सर्व बीजें या पार्श्वभूमींत व्यक्त झालेलीं आहेत. त्यामुळें त्या पार्श्वभूमीचा विचार अधिकच आवश्यक आहे.

व्याख्यान ६ वें, दि. १–४–५२

श्रीकृष्णांचा जेथें जन्म झाला तें यादवांचें राज्य हें गणराज्य होतें. यादवांना नृपासनाचा अधिकार नाही असे उद्गार महाभारत, हरिवंश व भागवतांतून आढळतात. श्रीमद्भागवताच्या दशमस्कंधांत भगवान् श्रीकृष्ण उग्रसेनाला यादवांच्या राज्यावर बसविण्याचा आग्रह करीत असतां उग्रसेन त्यांना असें उत्तर देतांना आढळतो कीं:–

ययातिशापाद् यदुभिर्नासीतव्यं नृपासने ॥ १३

–श्रीमद्भागवत दशमस्कंध पूर्वार्ध अ. ४५

ययातीच्या शापामुळें यदूंना सिंहासनावर बसण्याचा अधिकार नाहीं. यासंबंधीची प्रचलित असलेली कथा भागवत, महाभारत व हरिवंश या तिन्हींमध्यें एकच आहे. ही कथा महाभारताच्या आदिपर्वांतील ८१ ते ८४ या चार अध्यायांत आलेली असून हरिवंशाच्या ३० व्या अध्यायांत तीच कथा आहे. भागवताच्या नवमस्कंधांत या दोन ग्रंथांत आलेल्या कथेचाच अनुवाद केलेला आढळतो. ती कथा पुढीलप्रमाणें आहे:–

दैत्यांचे गुरु शुक्राचार्य यांची मुलगी देवयानी हिला संजीवनी विद्येच्या प्राप्तीसाठी शुक्राचार्यांच्याकडे येऊन राहिलेला देवगुरु बृहस्पतींचा मुलगा कच हा असा शाप देतो की, "तुझें लग्न ब्राह्मण कुमाराबरोबर होणार नाहीं." पुढें कच निघून गेल्यावर देवयानी आणि दैत्यांचा राजा वृषपर्व याची मुलगी शर्मिष्ठा या दोघी मैत्रिणी असल्यामुळें त्या विहारासाठी उद्यानांत जातात. तेथें पातळांच्या आदलाबदलीवरून त्या दोघीचें भांडण होतें. त्या भांडणांत देवयानी शर्मिष्ठेला नाहीं नाहीं तें टाकून बोलल्यावर संतापलेली शर्मिष्ठा तिची चांगलीच खरडपट्टी काढून व एका आश्रित भिक्षुकाची मुलगी म्हणून उपहास करून तिचें नेसूं पातळही हिसकावून तिला विहिरींत ढकलून देते. सुदैवानें विहिरींत पाणीच नसल्यामुळें देवयानीवर प्राणसंकट कांहीं कोसळत नाहीं. पुढें नहुषाचा मुलगा राजा ययाति त्या ठिकाणीं सहज आला असतां त्याच्या दृष्टीस ती देवयानी पडते. तो तिला बाहेर काढतो.

ती त्याच्याशीं विवाह करण्याची इच्छा प्रदर्शित करते. शुक्राचार्यांची संमति असल्यास आपणांस हा विवाह मान्य असल्याचें ययाति देवयानीस सांगतो. पुढें तो निघून गेल्यावर कन्येच्या शोधार्थ शुक्राचार्य त्या स्थळी येऊन पोहोंचतात. त्यांना देवयानी शर्मिष्ठेच्या व आपल्या भांडणाचें वृत्त सांगते. व आपण त्या नगरांत पुन्हां परतूं नये असें विनविते. कन्येच्या प्रेमास्तव शुक्राचार्य दैत्यराष्ट्र सोडून जावयास सिद्ध होतात. तें ऐकून घाबरलेला वृषपर्वा तें राष्ट्रावरील संकट आहे हें ओळखून त्यांना तसें न करण्याविषयीं विनवितो. शुक्राचार्य देवयानीचें समाधान करा म्हणून सांगतात. देवयानी अशी अट घालते कीं जर विवाह न करतां राजकन्या शर्मिष्ठा आपल्या शंभर दासीसह माझी दासी व्हावयास सिद्ध असेल तर माझी नगरांत यावयास सिद्धता आहे. अडलेला वृषपर्वा शर्मिष्ठेला विचारतो व शर्मिष्ठा राष्ट्रासाठीं स्वतःच्या जीवनाचें हें बलिदान द्यावयास सिद्ध होते. पुढें देवयानीचें ययातीशीं लग्न झाल्यावर शर्मिष्ठा ही आपल्या दासींसह तिचें दास्य करावयास राजा ययातीच्या राजधानीत जाते. शर्मिष्ठा आपल्याहून अधिक सुंदर असल्यामुळें तिच्या सौंदर्यामुळें आपल्या संसाराचा विचका होऊं नये म्हणून शुक्राचार्यांकरवीं देवयानी ययातीला सावधगिरीचा धमकीवजा इषारा देते. पण शेवटीं व्हावयाचें तेंच होऊन शर्मिष्ठेच्या आग्रहास्तव राजा ययाति तिच्याशीं गांधर्वविवाह करतो. देवयानीला ययातीपासून यदु व तुर्वसु अशीं दोन मुलें होतात. व शर्मिष्ठेला द्रुह्यु, अनु आणि पुरु अशीं तीन मुलें होतात. यदूपासूनच यादव उत्पन्न झाले असून पुरूपासून पौरव झाले. त्यांचेंच पुढें कौरव असें नांव पडलें. यदु हा यादवांचा मूळ पुरुष होय. पुष्कळ दिवस शर्मिष्ठेच्या विवाहाची गोष्ट गुप्त राहते. पण कालांतरानें आपल्या नवऱ्यानें केलेला वचनभंग देवयानीच्या ध्यानांत येतो व तो विनवणी करीत असतांही त्याचें न ऐकतां तामसी देवयानी शुक्राचार्यांकडे निघून जाते. कन्याप्रेमानें अंध झालेले शुक्राचार्य ययातीला असा शाप देतात कीं, 'तुला म्हातारपण प्राप्त होईल.' तें ऐकून खिन्न झालेला ययाति

त्यांना उलट असें म्हणतो कीं, 'यांत माझ्याबरोबर आपण आपल्या मुलीचाही तोटा केलेला आहे.' तें ऐकून शुक्राचार्य चपापतात व यांतून मार्ग काढावयाचा म्हणून त्याला असें सांगतात कीं, तूं आपलें म्हातारपण दुसऱ्या कोणालाही देऊन त्याचें तारुण्य स्वत: घेऊं शकशील. कोणीतरी आपलें म्हातारपण घ्यावें म्हणून ययाति यदूपासून पुरूपर्यंतच्या आपल्या सर्व मुलांना विनवितो. पण कोणींही तें घ्यावयास सिद्ध होत नाहीं. शेवटीं त्याचा सर्वांत धाकटा मुलगा पुरु हा पितृभक्तीनें प्रेरित होऊन ती गोष्ट मान्य करतो. पुरूवर प्रसन्न होऊन ययाति पुरूला राज्यसिंहासन देतो व संतापून इतर सर्व मुलांना शाप देतो. त्यांत यदूला जो शाप दिला त्याचें हरिवंशांत पुढीलप्रमाणें वर्णन आहे:–

एवमुक्त्वा यदुं तात शशापैनं समन्युमान् ।
अराज्या ते प्रजा मूढ भवित्रीति नराधम ॥२९

–महाभारत, हरिवंशपर्व अ. ३०

याप्रमाणें बोलून रागावलेल्या ययातीनें यदूला असा शाप दिला कीं, हे 'नराधमा मूर्खा, तुझी प्रजा राज्यहीन अवस्थेंत राहील. (प्रजा म्हणजे तुझ्या वंशांतील लोक). महाभारतांतही हाच शाप ययातीनें दिलेला आढळतो. महाभारतकार म्हणतात :—

यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वय: स्वं न प्रयच्छसि ।
तस्मादराज्यभाक्तात प्रजा तव भविष्यति ॥ ९

–महाभारत, आदिपर्व अ. ८४

हरिवंश व महाभारत या दोन्ही ठिकाणीं असलेल्या शापांतील प्रजा व अराज्यभाक् हे शब्द आपल्या दृष्टीनें महत्त्वाचे आहेत. पौराणिक वर्णन सोडलें तरी यादवांच्या राज्यव्यवस्थेंत राजा या शब्दानें निर्देशिलेली घटना नसून त्यांचें राज्ययंत्र हें वेगळ्या स्वरूपाचें असलें पाहिजे हें उघड होतें. यदूशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही मुलाला या स्वरूपाचा शाप नाहीं. व दोन्ही ठिकाणीं असलेलें 'प्रजा' हें विशेषण महत्त्वाचें आहे. यादव राजे नव्हते. सिंहासनाधीश्वर अशा एकराज्य पद्धतीच्या राज्यतंत्राचा प्रकार

त्यांच्यामध्यें नव्हता. याचा आणखीही एक साहाय्यक उल्लेख महाभारताच्या सभापर्वांत मिळतो. शिशुपालानें भगवान् श्रीकृष्णांच्या अग्रपूजेचा निषेध करतांना असें म्हटलें आहे कीं,

कथं ह्यराजा दाशार्हो मध्ये सर्वमहीक्षिताम् ।
अर्हणामर्हति तथा यथा युष्माभिरर्चितः ।। ५

—महाभारत, सभापर्व अ. ३७

'ह्या सर्व राजसमूहांत राजा नसलेला हा दाशार्ह तुम्ही ज्याप्रमाणें सन्मानिलेला आहे त्याप्रमाणें सन्मान कसा पावूं शकेल ?' येथें श्रीकृष्णांना 'दाशार्ह' असें कुलवाचक विशेषण वापरलें असून 'अराजा' असें स्पष्ट म्हटलेलें आहे. हा उल्लेख नुसता व्यक्तीपुरता आहे असें मानतां येत नाहीं. याचें कारण असें आहे कीं, श्रीकृष्णांऐवजीं ज्या थोर राजांचें राजा या नात्यानें अर्चन करावें असें शिशुपालाचें म्हणणें आहे, त्यांत यादवकुलीन कोणत्याही व्यक्तीचें नांव नाहीं. तात्पर्य वांशिक एकतंत्री राज्यव्यवस्थेपेक्षां वेगळ्या स्वरूपाची अशी राज्यघटना अथवा राज्यतंत्राचा प्रकार यादवांच्यांत असला पाहिजे.

महाभारतांत यादवांचा उल्लेख शांतिपर्वात 'गण व संघ' अशा दोन नांवांनीं अथवा संज्ञांनी आलेला आहे.

शांतिपर्वाच्या ८१ व्या अध्यायांत यादव गणासंबंधीं श्रीकृष्ण व नारद यांचा जो संवाद वर्णिलेला आहे त्यांत पुढील श्लोक पहाण्यासारखे आहेत:—

भेदाद् विनाशः संघानां संघमुख्योऽसि केशव ।
यथा त्वां प्राप्य नोत्सीदेदयं संघस्तथा कुरु ।। २५
नान्यत्र बुद्धिक्षांतिभ्यां नान्यत्रेंद्रियनिग्रहात् ।
नान्यत्र धनसंत्यागाद् गणः प्राज्ञेऽवतिष्ठते ।। २६
यादवाः कुकुरा भोजाः सर्वे चांधकवृष्णयः ।
त्वय्यासक्ता महाबाहो लोका लोकेश्वराश्च ये ।। २९

—महाभारत, शांतिपर्व अ. ८१

"संघांचा विनाश आपसांतील भेदांनीं होतो. हे केशवा, तूं या संघाचा मुख्य आहेस. तूं या संघाचा मुख्य असल्यामुळें त्यांच्यांत आपसांत फूट निर्माण होणार नाहीं हें तूं आपल्या सामर्थ्यानें करून दाखविलें पाहिजेस. युक्ति व सहनशीलता, आपल्या स्वतःच्या प्रवृत्तींचें नियंत्रण, आपलें औदार्य, या गुणांनींच प्राज्ञ अशा नेत्याचे बाबतीत गण निष्ठावान् राहातो. यादव, कुकुर, भोज, सर्व अंधक, वृष्णी केवळ तुझ्यावर अवलंबून आहेत."

महाभारतांतील या उल्लेखांत श्रीकृष्णांना संघमुख्य म्हटलेलें असून संघ व गण हे एकमेकांचे पर्यायशब्द म्हणून वापरलेले आहेत. गण या शब्दाचा 'ट्राईब' असा अर्थ करून यादव हे भटके लोक होते अशा कल्पनेवर डॉ. विंटरनिट्झसारख्या पाश्चात्य पंडितांनीं हवे तसे तारे तोडलेले आहेत. पण गण व संघ हे एकमेकांचे पर्यायशब्द आहेत, निदान महाभारतांतील यादव गणापुरतें पाहिलें तर ते एकमेकांचे पर्यायशब्द आहेत असेंच स्पष्ट दिसतें. राज्यशास्त्राच्या परिभाषेंत संघ शब्दाला एक विशेष अर्थ आहे. तो काय आहे तें आपण आतां पाहूं.

संघ अथवा गण म्हणजे काय ?

व्याकरणकार पाणिनि गण व संघ हे महाभारताप्रमाणेंच एकमेकांचे पर्यायशब्द मानतो. 'संघोद्धौ गणप्रशंसयोः' या सूत्रांत गण आणि संघ हे पर्यायवाचक शब्द असल्याचें पाणिनीनें म्हटलें आहे. संघ म्हणजे ज्यामध्यें संहनन म्हणजे बुद्धिपुरस्सर एकत्र येणें अभिप्रेत आहे, अशा रीतीची उपपत्ति प्रसिद्ध भाष्यकार पतंजलि यांनीं लावलेली आहे.

गण आणि संघ हे एकमेकांचे पर्यायवाचक शब्द होते ही गोष्ट एकदां ध्यानांत घेतल्यावर व तीही महाभारतांतील पुराव्यावरून ध्यानांत घेतल्यावर संघ हा शब्द त्यांनीं राजकीय वाङमयांत कोणत्या अर्थानें लावलेला आहे हेंही पाहणें अवश्य आहे. भारतांतील सर्वश्रेष्ठ राज्यशास्त्रज्ञ कौटिल्य आपल्या कौटिलीय अर्थशास्त्राच्या प्रथम अधिकरणांतील सहाव्या अध्यायांत यादवांचा

उल्लेख 'वृष्णिसंघ' असा करतो. (वृष्णिसंघश्च द्वैपायनमिति– कौटिलीय अर्थशास्त्र, मुळेप्रत पृष्ठ ४)

संघराज्याचें वर्णन करतांना कौटिल्य असें म्हणतो कीं, इतर कोणत्याही राज्यापेक्षां संघराज्यें हीं सर्वांत अधिक बलवान् असल्यामुळें कोठल्याही सैन्याच्या वा राजांच्या साहाय्यापेक्षां त्यांचें साहाय्य अधिक महत्त्वाचें आहे. संघ राज्यापैकी कांही संघ 'राजा' असा शब्द धारण करीत असत असेंही कौटिल्यानें म्हटलें आहे. कौटिल्य म्हणतो :–

संघलाभो दण्डमित्रलाभानां तमः ।
संघो हि संहतत्वाद् अधृष्यः परेषाम् ।
काम्बोजसुराष्ट्रक्षत्रियश्रेण्यादयो वार्ताशास्त्रोपजीविनः ।
लिर्छिविक व्रजिक मल्लक भल्लक कुकुर-
कुरुपांचालादयो राजशब्दोपजीविनः ।
तान् अनुगुणान् भुञ्जीत सामदामाभ्यां विगुणान् भेददण्डाभ्याम् ।

–(कौटिलीय अर्थशास्त्र एकादश अधिकरण अध्याय १३५ पृष्ठ १४६)

"सैन्याचें अथवा मित्र राजाचें साहाय्य मिळविण्यापेक्षां संघाचें साहाय्य मिळविलें तर तें अधिक चांगलें. संघ एकजुटीनें वागणारे असल्यामुळें शत्रूला ते दाद देत नाहीत. काम्बोज, सुराष्ट्र वगैरे देशांतील क्षत्रियांचे संघ शेती, व्यापार व शस्त्रें यांवर उपजीविका करतात. लिछविक, व्रजिक, मल्लक, भल्लक, कुकुर, कुरू, पांचाल वगैरे देशांतील संघ 'राजा' पदवी धारण करून क्षत्रियत्वानें निर्वाह करतात." अभिषेक नसला तरी राजा ही पदवी धारण करून संघ राहात असत, हें जें कौटिल्याचें वर्णन आहे तसेंच वर्णन पाणिनीच्या 'राज्यन्यबहुवचनद्वंद्वे अंधकवृष्णिषु' या सूत्रावरील कारिकाटीकेंतून दृष्टोत्पत्तीस येते. त्या टीकेंतील अंधकांचा म्हणजेच यादवांचा उल्लेख पुढीलप्रमाणें आहे:–

अंधकवृष्णयः एते ननु राज्यन्यः राज्यन्यग्रहणम्
इह अभिषिक्तवंशानां क्षत्रियाणां ग्रहणार्थम् ।

"अंधकवृष्णी यांना येथें राज्यन्य म्हटलेलें नाहीं. वंशपरंपरागत राज्याभिषेकाची पद्धति ज्यांच्यांत आहे त्या क्षत्रियांनाच राज्यन्य म्हटलें आहे यादव लोकसंघांत अथवा गण राज्यांत 'राजा' ही वंशपरंपरागत अभिषिक्त पद्धतीची संस्था नव्हती हें ययातीच्या शापाच्या अलंकारिक अर्थानें जें पौराणिक वाङ्मयानें सूचित केलें आहे तेंच या ठिकाणीं त्यांच्या घटनेचा उल्लेख करून कौटिल्यानें स्पष्ट केलें आहे. यादवांचें गणराज्य हें कुकुर, अंधक, वृष्णी इत्यादि विविध कुळांचें राज्य होतें. कुळांचें राज्य असावें, व तें सर्वांत अधिक बलवान् असतें असें मत कौटिल्यानें प्रदर्शित केलें आहे. कौटिल्य म्हणतोः–

कुलस्य वा भवेद् राज्यं कुलसंघो हि दुर्जयः ।

–(कौटिलीय अर्थशास्त्र प्रथमाधिकरण अध्याय १७ वा पृष्ठ ११)

"जोंपर्यंत संघांत आपआपसांत भेद उत्पन्न होत नाहींत तोंपर्यंत संघ हा अत्यंत बलवान असतो." ज्या दिवशीं त्यांच्यांत आपआपसांत भेद निर्माण होईल त्या दिवशीं मात्र संघ संपल्याशिवाय राहणार नाहीं. दीघनिकायामध्यें संघांच्याविषयीं गौतमबुद्धाच्या तोंडून संघासंबंधीचे जे विचार प्रदर्शित करण्यांत आले आहेत, त्यांच्यामध्येंही हाच विचार व्यक्त करण्यांत आलेला आहे. एकदां मगधाच्या राजानें आपला वकील बुद्धाकडे पाठविला व त्याला वाजि (कौटिल्यानें ज्याचा व्रजि असा उल्लेख केलेला आहे) लिच्छयी, (यांचाच कौटिल्य लिच्छविक असा उल्लेख करतो) व विदेह यांच्यावर स्वारी करून त्यांना जिकावें काय? असा प्रश्न त्या वकिलानें विचारला. पण गौतम बुद्धानें त्याच्याशीं कांहींच न बोलतां आपला आनंद नांवाचा जो शिष्य होता त्याला असें म्हटलें कीं :–

(१) आनंदा, जोंपर्यंत वाजिसंघराज्यांतील लोक वारंवार आपल्या लोकसभेंत विचारविनिमयार्थ एकत्र येऊन बसतात व त्यांची अधिकांत अधिक सभासद-संख्या या बैठकींच्या वेळीं उपस्थित असते,

(२) जोंपर्यंत ते एकत्र बसतात, एकत्रच उत्थान पावतात व प्रत्येक गोष्ट सहविचारानें करतात,

(३) जोंपर्यंत ते आपल्या पूर्वीच्या परंपरांना अनुसरून वागतात, दृढमूल झालेल्या निष्ठांच्या विरुद्ध जात नाहीत, व त्यांच्या प्राचीन रीतीभातींचा आश्रय घेऊन राहतात,

(४) जोंपर्यंत आपल्या संघांतील अनुभवी व मुरब्बी वृद्धांच्या-वर प्रेम करून त्यांच्याविषयी ते आदर व पूज्यभाव बाळगतात, प्रत्येक गोष्टीत त्यांचें साहाय्य घेतात व त्यांच्या शब्दाला मान देणें हें आपलें कर्तव्य समजतात,

(५) जोंपर्यंत आपल्या संघांतील स्त्रियांच्यावर ते अत्याचार व बलात्कार करीत नाहींत,

(६) जोंपर्यंत ते आपल्या पूजास्थानांच्या विषयीं आदर बाळगून त्यांना सतत साहाय्य करतात,

(७) जोंपर्यंत संरक्षण, प्रतिकार व साहाय्य या त्रिविध स्वरू-पाचा सैनिक–शिक्षणांत त्यांतील प्रत्येक सभासद प्रावीण्य मिळवून आहे व एकसमयावच्छेदेंकरून त्यांची एकजूट होते, तोंवर हे आनंदा, वाजीचा उत्कर्ष होत जाईल.त्यांचें अध:पतन मुळीच संभवनीय नाहीं. बुद्धाचें हें आनंदाशी झालेलें भाषण ऐकल्यावर मगध सम्राटाचा वकील काय समजावयाचें तें समजून चुकला. त्याला वेगळें बुद्धा-जवळ बोलण्याची आवश्यकता वाटली नाहीं व तो स्वत:शीं असें पुटपुटला कीं, "मग मगध राजाला वाजींवर हल्ला करण्यांत कांहीं लाभ नाहीं. केवळ त्यांच्यांत भेद उत्पन्न करणें हा एकमात्र मार्ग आहे." (दीघनिकाय बुद्धसंवाद–पान ७९ ते ८५.)

या ठिकाणीं कोणत्या पद्धतीनें संघराज्यें अथवा गणराज्यें चालत असतील याची या बुद्धसंवादावरून कल्पना येते. भेद हेंच गण-राज्याच्या विनाशाचें खरें कारण आहे.दुसऱ्या कोणत्याही कारणांनीं गणराज्य नष्ट होऊं शकत नाहीं असाच अभिप्राय कौटिल्यानेंही व्यक्त केलेला आहे. किंबहुना कौटिल्य असें म्हणतो कीं, "संघांत परस्परभेद नसला तर हेरांनीं तो उत्पन्न करून त्यांना कमजोर करावें." तो म्हणतो :–

सर्वेषां आसन्नाः सत्रिणः संघानां परस्परन्यंग द्वेषवैर–
कलहस्थानानि उपलभ्य क्रमाभिनीतं भेदमुपचारयेयुः ।

(कौटिलीय अर्थशास्त्र ११ वें अधिकरण अध्याय १३५ पृष्ठ १४६)

गुप्त हेरांनीं या सर्व संघांत शिरून त्यांच्यांत एकमेकांविषयीं तिटकारा, द्वेष, वैर, इत्यादि कलहाचीं कारणें असतील तीं पाहून ठेवावीं आणि मग त्यांच्यांत हळुहळू वितुष्ट पाडण्यास सुरुवात करावी. एकदां असा कलह उत्पन्न झाला म्हणजे त्यांचा नाश करणें सोपें जातें. कौटिल्यानें संघात कोणकोणत्या पद्धतीनें भेद पाडतां येणें शक्य आहे, याचें तपशीलवार विवेचन केलेलें असून शेवटीं असे उद्गार काढलेले आहेत कीं,

एवमादिषु कलहस्थानेषु स्वयमुत्पन्ने वा कलहे तीक्ष्णैरुत्पादिते वा हीनपक्षं राजा कोषदण्डाभ्यामुपगृह्य विगुणेषु विक्रमेदपवाहयेद् वा । संघेषु एवं एकराजो वर्तेत । संघाश्चापि एवं एकराजादेतेभ्यो अतिसंधानेभ्यो रक्षयेयुः । संघमुख्यश्च संघेषु न्यायवृत्तिहितः प्रियः दान्तो युक्तजनः तिष्ठेत् सर्वचित्तानुवर्तकः ॥

—(कौटिलीय अर्थशास्त्र ११ वे अधिकरण अध्याय १३५ पृष्ठ १४९)

"अशीं भेदाचीं कारणें उपस्थित करून स्वतः किंवा गुंड हेरांकरवीं तंटे लावले म्हणजे राजानें कमजोर पक्षास द्रव्याचें व सैन्याचें साह्य देऊन बलिष्ठ पण प्रतिकूल पक्षाविरुद्ध उठावयास त्यांस प्रवृत्त करावें. अथवा त्यास दुसरीकडे धाडून द्यावें. याप्रमाणें सम्राटानें गणराज्यावर अथवा संघराज्यावर भेदाच्या मार्गानें आधिपत्य मिळवावें. त्याचप्रमाणें अशा आक्रमक साम्राज्यवादापासून संघराज्यानेंही आपसांत भेद कसा उत्पन्न होणार नाहीं या बाबतींत दक्षता घेऊन विश्वासघातापासून आपलें संरक्षण करावें. सर्वात महत्त्वाची गोष्ट ही कीं, संघराज्याच्या मुख्य पुढाऱ्यांनीं न्यायानें व प्रेमानें वागून इंद्रियें ताब्यांत ठेवून आणि आपल्या अनुयायांच्या मनाप्रमाणें वर्तन ठेवून सर्वाचें प्रेम संपादन करावें."

या ठिकाणी कौटिल्यानें संघाच्या राज्यासंबंधीं जे विचार प्रदर्शित केलेले आहेत, तेच विचार महाभारतांतील शांतिपर्वाच्या राजधर्मप्रकरणांत गणराज्याचें ज्या ठिकाणी विवेचन येतें त्या-ठिकाणीं प्रदर्शित केलेले आढळतात. माझ्या महाभारतावरील व्याख्यानें या ग्रंथांत गणराज्यासबंधीचे महाभारतांतील सर्व विचार एकत्र ग्रथित केलेले असून ते या बाबतींत चांगला प्रकाश टाकूं शकतात. (महाभारतावरील व्याख्यानें पृष्ठें ११० ते १२०) त्यांतील कांहीं महत्त्वाचे विचार मी येथें ग्रथित करतों :—

भेदमूलो विनाशो हि गणानामुपलक्षये ।
मंत्रसंवरणं दुःखं बहूनामिति मे मतिः ॥ ८
गणानां च कुलानां च राज्ञां भरतसत्तम ।
वैरसंदीपनावेतौ लोभामर्षौ नराधिप ॥ १०
तत्रादानेन भिद्यन्ते गणाः संघातवृत्तयः ।
भिन्ना विमनसः सर्वे गच्छन्त्यरिवशं भयात् ॥ १३
भेदे गणा विनश्युर्हि भिन्नास्तु सुजयाः परैः ।
तस्मात्संघातयोगेन प्रयतेरन् गणाः सदा ॥ १४
अर्थाश्चैवाधिगम्यन्ते संघातबलपौरुषैः ।
बाह्याश्च मैत्रीं कुर्वन्ति तेषु संघातवृत्तिषु ॥ १५
ज्ञानवृद्धाः प्रशंसन्ति शुश्रूषन्तः परस्परम् ।
विनिवृत्ताभिसन्धानाः सुखमेधन्ति सर्वशः ॥ १६
भेदाच्चैव प्रदानाच्च भिद्यन्ते रिपुभिर्गणाः ॥ ३१
तस्मात्संघातमेवाहुर्गणानां शरणं महत् ॥ ३२

—महाभारत शांतिपर्व अ. १०७

"गणराज्यांचा नाश त्यांच्यांत होणाऱ्या फुटीवर अवलंबून आहे असें मला वाटतें. संघराज्यें व कुलराज्यें यांच्यांत परस्परांत लोभ व मत्सराच्या पोटीं जन्माला येणारा क्रोध हेच वैर उत्पन्न करतात व वाढवितात. संघराज्यामध्यें फुटीरपणा सुरू झाला कीं ते परस्परांविषयीं उदासीन व एकमेकांपासून विलग होतात. त्यामुळें त्यांची संघशक्ति विलयास जाऊन आपआपसांतच जीवित-रक्षणा-

साठीं ते एकमेकांना भिऊं लागतात व शेवटीं शत्रूंच्या हस्तगत होतात. गणांतलें सांघिक जीवन नष्ट होऊन ते फुटले कीं त्यांचा नाश ओढवलाच म्हणून समजावें. ते विलग झाले की शत्रूचें भक्ष्य झालेच. म्हणून त्यांनीं नेहमीं आपलें संघजीवन मुळींच कसें फुट-णार नाहीं याची पूर्णपणें काळजी घेतली पाहिजे. गणांतील सर्वच लोक सैनिक असतात. त्यामुळें तें नेहमींच बलवान् राष्ट्र असतें. सांघिक बळामुळें व सांघिक पराक्रमामुळें गणराज्य समृद्ध तर होतेंच; परंतु बाहेरचे लोक देखील त्यांच्याशीं मैत्री व सौहार्द उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न करतात. चांगल्या गणराज्यांत जे ज्ञानवृद्ध लोक असतात ते सर्वांच्या अंतःकरणांतील संघजीवनांत विलीन होऊन जाण्याच्या व व्यक्तित्व उरूं न देण्याच्या वृत्तीला नेहमींच उत्तेजन देतात. परस्परांतील आंतलें बाहेरचें कांहीं एक न ठेवतां ते परस्पराशीं शुद्ध व सरळ व्यवहार करतात व त्यामुळेंच गणराज्यांत सर्व प्रकारचें सुख नांदतें.

भेदाद्विनाशः संघानां संघमुख्योऽसि केशव।
यथा त्वां प्राप्य नोत्सीदेदयं संघस्तथा कुरु ॥ २५
नान्यत्र बुद्धिक्षान्तिभ्यां नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात्
नान्यत्र धनसंत्यागाद्गणः प्राज्ञेऽवतिष्ठते ॥ २६

— महाभारत, शांतिपर्व अ. ८१

"भेदांतच संघराज्याचा नाश आहे. तूं या संघराज्याचा मुख्य आहेस. तुझ्यासारखा नेता लाभला असतां संघ नष्ट होणार नाहीं असेंच तुला वागलें पाहिजे. केवळ युक्ति आणि सहनशीलता, स्वतःच्या सैराट धांवणाऱ्या मनोवृत्तीवर पूर्ण ताबा असणें आणि नेहमीं अनेकांचा सत्कार करण्याची प्रवृत्ति असणें व त्यासाठीं लागेल ती घस सोसणें या गोष्टी ज्या शहाण्या माणसाजवळ असतील तोच संघराज्याचा नेता होऊं शकतो."

कौटिल्यासारखा राज्यशास्त्रज्ञ ज्या अर्थानें संघ व गण व तेथील राज्यव्यवस्था आणि त्या विशिष्ट राज्यतंत्राचें सामर्थ्य आणि त्याच्या विनाशाचीं कारणें यांच्यासंबंधीं विवेचन करतो त्यांत आणि महा-

भारतांतील विवेचनांत कांहींही भिन्नता नाहीं हें ध्यानांत येईल. संघ व गण हे दोन्हीही शब्द राज्यसंस्था अथवा राज्ययंत्राचा एक प्रकार (A form of Government) या अर्थाचाच वाचक असून लोकसत्ताक राज्यपद्धतीचा तो निदर्शक आहे हें यावरून स्पष्ट होईल. हिंदुस्थान देशाच्या आत्माभिमानावर डंख मारावयास प्रवृत्त झालेले बुल्हेरसारखे कित्येक पाश्चात्य संशोधक अथवा डॉ. फ्लीट यांच्यासारखे हटवादी लोक, मॉनिअर विल्यमस्ची डिक्शनरी अथवा रघुवंश काव्याच्या इंग्रजी भाषांतरासारखीं दिव्य प्रमाणें यांच्या भरंवशावर 'गण' शब्दाचा अर्थ जातिसंघ (Tribe) अथवा व्यापारी संघ अथवा कामगार संघ (कार्पोरेशन ऑफ ट्रेड्स्मेन ऑर वर्कमेन) असा करीत असतात तो किती चूक आहे, हें यावरून दिसून येईल. डॉ. जयस्वाल यांचा या बाबतींतील एक महत्त्वाचा उतारा मी दिलेलाच आहे. कामगार संघाला उद्देशून कौटिलीय अर्थशास्त्राच्या तिसऱ्या अधिकरणांतील १४ व्या अध्यायांत कौटिल्यानें स्वतंत्रपणें विवेचन केलेलें असल्या-मुळें कुलसंघ अथवा वर दिलेले संघराज्यासंबंधांतील कौटिल्याचे उतारे हे लोकतंत्रात्मक राज्यपद्धतीचे (फॉर्म ऑफ डेमोक्रॅटिक गव्हर्मेंटस्) निदर्शक आहेत हें स्पष्ट होतें. भारतीय गण-राज्यांच्या या पद्धतीवरूनच बुद्धानें आपल्या भिक्षुसंघाची रचना केलेली आहे. गण ही प्रजासत्ताक शासनपद्धति असून हिंदुस्थानां-तील वांशिक एकसत्तात्मक अशा मूळच्या शासनपद्धतींतून ती उत्पन्न झालेली आहे असें स्पष्टपणें दिसतें. राजाधीन व गणाधीन अशीं दोन्ही प्रकारचीं राज्यें हिंदुस्थान देशांत होतीं याचे किती तरी पुरावे बौद्ध व जैन धर्मांचें वाङ्मय, कौटिलीय अर्थशास्त्र, इतकेंच नव्हे तर मेगॅस्थनीससारख्या चंद्रगुप्त मौर्याच्या सभेंत असलेल्या ग्रीक वकिलाच्या ग्रथित वृत्तांतावरूनही दृष्टोत्पत्तीस येतात. अवदान शतकांत या बाबतींत असलेला सुस्पष्ट उल्लेख लक्षांत ठेवण्या-सारखा आहे. तो असा:—

अथ मध्यदेशात् वणिजो दक्षिणमापथं गताः
तैः राज्ञो महाकप्रफिणस्य प्राभृतं उपनीतं ।

राज्ञा उक्तं भो वणिजः कस्तत्र राजेति ।
वणिजः कथयंति देव केचित् देशा गणाधीनाः केचिद्राजाधीनाः इति ॥

(R. D. Speyer, Petrograd 92, 11. Page 103)

"मध्य हिंदुस्थानांतून कांहीं व्यापारी दक्षिण हिंदुस्थानांत गेले. त्यांनी महाकप्रफिण नांवाच्या राजाची भेट घेऊन त्याला नजराणा दिला. राजानें त्या व्यापाऱ्यांना विचारलें: हे व्यापाऱ्यांनो तुमच्या येथें कोण राजा आहे ? त्या व्यापाऱ्यांनीं सांगितलें कीं, कांहीं प्रदेश 'राजाधीन' आहेत तर कांहीं प्रदेश 'गणाधीन' आहेत." कोणत्याही परिस्थितींत येथील गण शब्दाचा अर्थ व्यापारी संघ, कामगार संघ अथवा ट्राईब्ज असा करतां येणें शक्य नाहीं. ग्रीक प्रवाशांना तर हिंदुस्थान देशामध्यें अशीं किती तरी गणराज्यें आढळलीं व त्या गणराज्यांचें वर्णन Free, autonomous, independent या शब्दांमध्यें ग्रीक इतिहासकारांनीं केलेलें आहे. या राज्यांना उद्देशून Republic असाच शब्द ग्रीक इतिहासकार लावतात. पण अगदीं पहिल्या व्याख्यानांत उद्धृत केलेल्या प्राच्यविद्यापरिषदेच्या इतिहासशाखेच्या अध्यापकाच्याच साक्षींत म्हटल्याप्रमाणें ग्रीक प्रवाशांच्या या उल्लेखाचें प्रामाणिक भाषांतर करणेंसुद्धां इंग्रज ग्रंथकार टाळतात. त्यांचें असें म्हणणें आहे कीं, हिंदुस्थानांतील ग्रामपंचायतीसच ग्रीक इतिहासकारांनीं Republics असें नांव दिलेलें आहे. पण स्वतःच्या देशांत रिपब्लिकच्या राज्यपद्धतीचा प्रत्यक्ष अनुभव घेत असलेल्या आणि प्लेटो व ॲरिस्टॉटल यांच्यासारख्या श्रेष्ठ राज्यशास्त्रज्ञांना जन्म देणाऱ्या ग्रीक इतिहासकारांना ग्रामपंचायती व रिपब्लिक्स् यांच्यामधील भेद कळत नव्हता असें मानणें महामूर्खपणाचें तरी आहे किंवा ढोंगी हटवादाचें तरी आहे. पाश्चात्य संशोधकावर मी मूर्खपणाचा आरोप करीत नाहीं. दुसरीच गोष्ट खरी आहे असें माझें मत आहे. चंद्रगुप्त मौर्याच्या सभेंत असलेला ग्रीक वकील मेगॅस्थनीस याला या रिपब्लिक्सची उत्तम माहिती होती असें त्याच्या उल्लेखावरून स्पष्ट दिसतें. त्यानें असें म्हटलें आहे कीं,

"They report everything to the King where the people have a King and to the Magistrates where the people are self-governed."

"ज्या देशांत राजा असतो तेथील लोक राजाकडे जाऊन दाद मागतात व ज्या प्रदेशांतील शासन लोकतंत्रानें चाललेलें असतें तेथील लोक प्रमुख पुरुषांच्या अथवा अध्यक्षांच्या कानावर आपलें गाऱ्हाणें घालतात. मेगॅस्थनीसला भारतीय राज्यतंत्राचें 'राजतंत्र' व 'लोकतंत्र' असे दोन्ही प्रकार ठाऊक होते हें यावरून स्पष्ट होतें. अॅलेक्झांडर दि ग्रेटनें हिंदुस्थान देशावर ज्या स्वाऱ्या केल्या आहेत त्या स्वाऱ्यांतून त्याला अशीं अनेक संघराज्यें लागली. तीं सारीं अत्यंत प्रबळ होतीं. त्यांपैकी कित्येकांच्या हातून त्याला प्रखर मारही खावा लागला. याचें वर्णन ठिकठिकाणीं ग्रीक प्रवाशांनीं केलेलें आहे. इतकेंच नव्हे तर त्यांच्या लोकसभा किती भव्य असत, याचेंही त्यांतून वर्णन आढळतें. माझ्या महाभारतावरील व्याख्यानें या ग्रंथाच्या उपसंहारांत अॅलेक्झांडरच्या सैन्याचा बिआस नदीच्या कांठावरील एका गणसंघानें कसा पराभव केला होता याचा एक पुरावाच उद्धृत केलेला आहे. आणखी कांहीं निदर्शनें मी येथें उद्धृत करतों.

अलेक्झांडर ज्या वेळीं बिआस नदीच्या कांठीं पोहोंचला त्या वेळीं त्याला त्या ठिकाणीं जें गणराज्य लागलें त्याचें वर्णन करीत असतांना ग्रीक इतिहासकार असें वर्णन करतात कीं,

"Land was exceedingly fertile and the inhabitants were good agriculturists, brave in war, and living under an excellent system of internal Government."

—(M. C. Crindle, A. I.—Alezander,-Page 121.)

"भूमि अत्यंत सुपीक असून तेथील रहिवासी उत्कृष्ट शेती करणारे होते. ते रणधीर असून त्यांच्यांतील अंतर्गत राज्यव्यवस्था अतिशय चांगली होती." कौटिल्यानें वार्ताशास्त्रोपजीवी म्हणून ज्या गणराज्याचें वर्णन केलें आहे तें हेंच गणराज्य होय. गणराज्यांच्या सबलतेविषयीं स्वत: कौटिल्य काय म्हणतो व गौतम बुद्धही काय

म्हणतो तें आपण पाहिलेंच आहे. अलेक्झांडर दि ग्रेटच्या सैन्याचा या संबंधांतील प्रत्यक्ष अनुभव लक्षांत घेण्यासारखा आहे. मालव गणसंघाच्या सैनिकांशीं अलेक्झांडरच्या सैन्याची गांठ पडतांच त्याची काय अवस्था झाली याचें पुढील वर्णन पहा:–

" The Macedonians lost their heart at the prospect of meeting this army. ".. " When the Macedonians found that they had still on hand a fresh war in which the most war–like nations in all India would be their antagonists, they were struck with an unexpected terror, and began again to upbraid the King in the language of sedition. "

—(M. C. Crindle, A. I.—Alexzander–Page 234.)

" या सैन्याशी गांठ पडतांच ग्रीक सैन्याचा सर्व धीर सुटला. पुन्हां यानंतर आपल्याला नवीन युद्ध करावें लागेल व भारतांतील युद्धपिपासु अशा अनेक राष्ट्रांशी गांठ घ्यावी लागेल या कल्पनेनें अनपेक्षितपणें त्यांचा थरकांप उडाला व ते आपल्या राजाविरुद्ध हवें तें बोलू लागले." 'अधृष्य: परेषां' हें जें कौटिल्यानें गणांच्या संबंधी म्हटलेलें आहे व बुद्धानें आणि महाभारतानें या संबंधांत जे विचार व्यक्त केले आहेत तेच ग्रीक सैन्याचा हा प्रत्यक्ष अनुभव अधिक दृढ करीत नाही काय? ग्रामपंचायतींचा व गणांचा कांहीं संबंध नाहीं असें सिद्ध करणारे ग्रीकांचेच अनुभव या संबंधांत लक्षांत घेतले पाहिजेत. त्यांच्या वेगवेगळ्या घटनांचें वर्णन करीत असतां कौटिल्यानें ज्यांना राजशब्दोपजीविन् म्हटलें आहे त्यांच्या राज्ययंत्रासंबंधीं ग्रीक इतिहासकारांनी असें वर्णन केलें आहे कीं:–

" A City of great note with a political Constitution drawn on the same line as the Spartan; for in this community the command in war vested in two hereditary kings of two different houses while a Council of Elder ruled the whole State with Paramount authority. "

—(M. C. Crindle, A. I. —Alexzander–Page 296.)

"तें शहर विख्यात असून तेथील राज्यघटना स्पार्टन लोकांप्रमाणें होती. तेथील संघाचें आधिपत्य वंशपरंपरागत चालत आलेल्या दोन

कुलाधिपतींकडे असे व कुलमुख्याची सभा राज्यसत्तेचा सर्वश्रेष्ठ अधिकार चालवीत असे." कौटिल्यानें ज्यांना राजशब्दोपजीविन् असें म्हटलें आहे त्या गणसंघाची ही घटना आहे. कांहीं गणांत कुळांचे अधिपति हे राजा ही पदवी धारण करून असत. त्यांची एक सभा असे. त्या सभेचा एक मुख्य असे. व त्याच्या नेतृत्वाखाली अथवा मार्गदर्शनाखालीं अंतिमाधिकार स्वतःकडे घेऊन ती सभा राज्याधिकार चालवी. कोठें सर्वच गणप्रजाजन राजशब्दाचा मुळींच उपयोग न करतां प्रजातंत्रानुसार आपला कारभार करीत. दोन्ही प्रकार असलेल्या गणराज्यांचीं अथवा संघराज्यांची निदर्शक अशीं नाणीं सांपडतात. ही गणराज्यें अथवा संघराज्यें म्हणजे एकतंत्री राज्यसंस्थेचा विकास होता असें मेगॅस्थनीसनें आपल्या हिंदुस्थानविषयक वृत्तांतांत म्हटलें आहे. तो म्हणतो :–

Sovereignty was dissolved and democratic Governments set up.

मेगॅस्थनीसच्या या स्पष्ट उल्लेखावरूनही एकसत्ताक राज्यपद्धतीचें विकसन म्हणूनच गणराज्यें होतीं. त्यांचें भाषांतर Republics या शब्दानेंच करणें योग्य होईल. याविषयी अधिक सांगण्याची आवश्यकता नाहीं. कौटिल्यानें आपल्या अर्थशास्त्रांत उल्लेखिलेल्या व्रजि, कुकुर इत्यादि गणसंघाबरोबरच कठ, शूद्रक मालव, शिबि, यहुदेय इत्यादि गणराज्यांचा ग्रीक अितिहासकार उल्लेख करतात. कौटिल्य व ग्रीक अितिहासकार ज्या अर्थानें गण व संघ या शब्दांचा उपयोग करतात त्याच अर्थानें महाभारतकारही उल्लेख करतात हें आपण पाहिलेंच आहे. त्यामुळें महाभारतकालीन यादवांचें गणराज्य अथवा संघराज्य हें राजशब्दोपजीविन् असें संघराज्य (Republic) होतें व त्यावर लादण्यांत येणाऱ्या ट्राईब्स्‌च्या कल्पना सर्वस्वीं खोट्या आहेत हें आपोआपच स्पष्ट होईल.

यादवांचें गणराज्य व त्याची घटना

यादवांचें हें गणराज्य मथुरेंत होतें. यदु हा मूळ पुरुष असून त्याच्यापासून जीं अनेक कुळें उत्पन्न झालीं त्यांपैकीं वृष्णी व अंधक

या दोन प्रमुख गणांचें मथुरेच्या प्रदेशावर राज्य होतें. पुराणकारांनीं ययातीच्या शापाच्या कथेंतून त्यांच्यांत ‘ राजा ’ या शब्दानें निर्दिष्ट होणारी एकतंत्री राज्यघटना नव्हती असें स्पष्ट म्हटलें आहे. पण हरिवंशांत यादव कुळांतील अनेक पुरुषांचा उल्लेख राजा या शब्दानें होतो व उग्रसेन राजा होता असेंही म्हटलेलें आढळतें. पण येथें हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे कीं, वृष्णी व अंधक यांना गण या शब्दानें संबोधून शिवाय त्यांतील पुरुषांना व खरें म्हटलें तर अंधक कुळांतील पुरुषांना राजा हा शब्द लावण्यांत येतो. याचें कारण कौटिलीय अर्थशास्त्रावरून स्पष्ट होतें. कौटिल्यानें राजा या पदवीचा वापर करणाऱ्या संघराज्याचा उल्लेख केला असून त्यांत मथुरामंडलाच्या या अंधक अथवा कुकुरांची गणना केलेली आहे. अर्थशास्त्राच्या संघवृत्त नांवाच्या प्रकरणांत कौटिल्य ‘ वार्ताशास्त्रोपजीविन्’ व ‘राजशब्दोपजीविन्’ असे संघराज्यांचे दोन प्रकार निवेदन करून ‘ राजशब्दोजीवी ’ संघराज्यांची अशी यादी देतो कीं, लिच्छिविक, व्रजिक, मल्लक, भद्रक, कुकुर, कुरु, पाञ्चालादयो राजशब्दोपजीविनः । म्हणजे हे संघ राजा ही पदवी धारण करून क्षत्रिय धर्मानुसार निर्वाह करीत असत. कुकुर हेच कौटिल्यानें उल्लेखिलेले मथुरामंडलांतील अंधक होत. अंधक व कुकुर हीं दोन्हीही नांवें कुळपुरुषामुळें पडलेली नांवें असून कुकुर हा अंधकाचाच मुलगा होता असें हरिवंशांत म्हटलें आहे. हरिवंशांत जी परंपरा दिलेली आहे त्या परंपरेच्या अनुसार अंधकाचा कुकुर हा मुलगा असून उग्रसेन व त्याचा मुलगा कंस हे या अंधक अथवा कुकुराच्या वंशांतीलच होत. हरिवंशांतील ही परंपरा पुढीलप्रमाणें आहे :—

अन्धकात्काश्यदुहिता चतुरोऽलभतात्मजान् ।
कुकुरं भजमानं च शमिं कम्बलबर्हिषम् ।। १७ ।।
कुकुरस्य सुतो धृष्णुर्धृष्णोस्तु तनयस्तथा ।
कपोतरोमा तस्याथ तैत्तिरिस्तनयोऽभवत् ।। १८
जज्ञे पुनर्वसुस्तस्मादभिजित्तु पुनर्वसोः ।
तस्य वै पुत्रमिथुनं बभूवाभिजितः किल ।। १९ ।।

आहुकश्चाहुकी चैव ख्यातौ ख्यातिमतां वरौ ॥ २०
आहुकस्य तु काश्यायां द्वौ पुत्रौ संबभूवतुः ॥ २६
देवकश्चोग्रसेनश्च देवपुत्रसमावुभौ ॥ २७
नवोग्रसेनस्य सुतास्तेषां कंसस्तु पूर्वजः ॥ ३०

—महाभारत हरिवंशपर्व अ. ३७

"अंधकापासून काशी राजाच्या मुलीच्या ठिकाणीं कुकुर, भजमान, शमी व कम्बलबर्ही या नांवाची चार मुलें झाली. ज्येष्ठ मुलगा जो कुकुर त्याला धृष्णु, त्या धृष्णुचा कपोतरोमा, त्यापासून तैत्तिरी व त्यापासून पुनर्वसु नांवाचा मुलगा झाला. या पुनर्वसूला आहुक व आहुकी या नांवाचें जुळें झालें. आहुकाला काशीकन्येच्या ठिकाणीं देवक व उग्रसेन या नांवाचीं दोन मुलें झाली. या देवकाची मुलगी देवकी ही भगवान् श्रीकृष्णांची माता होय. उग्रसेनाच्या मुलांपैकीं सर्वांत वडील मुलगा म्हणजेच सुप्रसिद्ध कंस होय."

तात्पर्य कौटिल्यानें राजशब्दोपजीवी म्हणून वर्णन केलेला कुकुर लोकसंघ हाच होय. इतक्या प्राचीन परंपरांचीं गणराज्यें शिकंदराच्या स्वारीपर्यंत चालत आलीं होतीं. डॉ. जयस्वाल यांनीं मालव गणराज्याच्या विषयीं अशीच एक जुनी परंपरा आपल्या ग्रंथांत उल्लेखिलेली आहे :—

" The representatives of the Malav are reported to have said that they were attached more than others to freedom and autonomy, and their freedom had been preserved in tact from the time of Dionysius. " (By whom the Greeks probably meant Balaram).

—(Hindu Polity–Page 66).

"मालव संघाच्या प्रतिनिधींनीं असें सांगितल्याचे उल्लेख आहेत कीं, इतर कोणाहीपेक्षां स्वातंत्र्य व स्वायत्तता या तत्त्वांना ते अधिक धरून राहिलेले असून त्यांनीं आपलें स्वातंत्र्य डायोनेसिसच्या पासून तसेंच संरक्षिलेलें आहे. (बलरामाला ग्रीक इतिहासकार डायोनेसिस या नांवानें संबोधतात.)"

तात्पर्य, प्राचीन काळापासून संघराज्यांच्या या परंपरा अखंडितपणें शिकंदराच्या स्वारीपर्यंत चालू होत्या. असो. उग्रसेन या कुकुर

वंशीय गणाध्यक्षाला राजा ही पदवी होती. एवढाच उग्रसेन राजा या शब्दाचा अर्थ आहे. या अंधक अथवा कुकुर गणाचें राज्य मथुरा प्रांतांत होतें. त्याच्याजवळच दुसरें एक वृष्णी लोकसंघाचें संघराज्य होतें. हा संघ मात्र राजशब्दोपजीवी दिसत नाहीं. ह्या वृष्णीमध्येंच भगवान् श्रीकृष्ण उत्पन्न झालेले आहेत. वृष्णी कुळाचा उग्रसेनाच्या समकालीन पुढारी अक्रूर अथवा बभ्रु हा होता. वृष्णींच्या मध्येंच शूर नांवाच्या विख्यात व्यक्तीचे चिरंजीव वसुदेव हे होत. अंधक कुळांतील देवकाची मुलगी देवकी वसुदेवांना देण्यांत आली होती. वृष्णींचा व अंधकांचा श्रीकृष्णाच्या जन्मपूर्वकाळीं हा संबंध जुळून आल्यावर अधिक घनिष्ठ स्वरूपाचें नातें त्यांच्याशी करावयाची आवश्यकता अंधक संघाला उत्पन्न झाली व त्या नव्या नात्यानें अंधक व वृष्णी ही दोन्हीही संघराज्यें एकरूप होऊन गेलीं. भगवान् श्रीकृष्णांच्या काळीं अंधकांचा व वृष्णीचा राज्यघटनेच्या दृष्टीनें पूर्ण एकोपा असला तरी घटनेचें स्वरूप द्विराज्य पद्धतीच्या देखाव्यासारखें असावें. उग्रसेनालाच पुष्कळ ठिकाणीं आहुक असेंही म्हटलेलें आहे. राजा ही पदवी असलेला आहुक उग्रसेन हा अंधकांचा नायक व बभ्रु अथवा अक्रूर हा वृष्णीचा नायक हे दोघेही अंधकवृष्णींच्या लोकसभेंत बसून वादविवाद करीत व या दोघांच्याही वर गणाध्यक्ष भगवान् श्रीकृष्ण हे संघमुख्य म्हणून त्यांना दोघेही नेता म्हणून मान देत.

कधीं कधीं संघमुख्य म्हणून श्रीकृष्णांना या दोन्ही पक्षांचीं दुरुत्तरें सहन करावी लागत व तीं अगदीं असहनीय होऊन जात. पण कोणाही एकाची कड न घेतां त्यांना दोन्ही पक्षांना संभाळून घ्यावें लागे. श्रीकृष्ण नारदांना म्हणतातः–

स्यातां यस्याहुकाक्रूरौ किं नु दुःखतरं ततः ।
यस्य चापि न तौ स्यातां किं नु दुःखतरं ततः ॥ १०

सोऽहं कितवमातेव द्वयोरपि महामते ।
एकस्य जयमाशंसे द्वितीयस्यापराजयम् ॥ ११

–महाभारस शांतिपर्व अध्याय ८१

"आहुक व अक्रूर हे ज्याच्या बाजूला असतील त्याची यापेक्षां अधिक दुर्दशा असूं शकणार नाही. त्याच प्रमाणें ते ज्याच्या बाजूला नसतील त्याच्याही दुर्दशेला पारावार उरणार नाहीं. मला या दोघाहीपैकीं कोणत्याही एका पक्षाचा जसा जय इच्छितां येत नाहीं त्याचप्रमाणें कोणत्याही एका पक्षाचा पराजय व्हावा असेंही इच्छितां येत नाही. दोन जुगाऱ्यांच्या आईसारखी माझी अनुकंपनीय अवस्था झालेली आहे. ते परस्परांत द्यूत खेळत असतां दोन्ही स्वतःचीच मुलें असल्यामुळें त्यांच्या आईला ज्याप्रमाणें एकाचा विजय इच्छून दुसऱ्याच्या पराजयाची कल्पना करणें अशक्य आहे तीच माझी अवस्था आहे."

वृष्णी व अंधकांच्या या संघराज्याची सुधर्मा या नांवाची एक लोकसभा असून तिच्यांत गणप्रमुख जमत. त्यांत या सभेचा सभापालही असे. आकस्मिक संकटाच्या वेळी सर्व गणप्रमुखांना कसें बोलाविलें जाई व ते तत्परतेनें कसे जमत, काय घडलें आहे हें त्यांना सभापाल कसें सांगे, या सर्व गोष्टीचें उत्कृष्ट चित्रण महाभारतांत सुभद्राहरणाच्या प्रकरणांत केलेलें आढळतें.

ह्रियमाणां तु तां दृष्ट्वा सुभद्रां सैनिका जनाः ।
विक्रोशन्तोऽद्रवन्सर्वे द्वारकामभितः पुरीम् ॥ ९
ते समासाद्य सहिताः सुधर्मामभितः सभाम् ।
सभापालस्य तत्सर्वमाचख्युः पार्थविक्रमम् ॥ १०
तेषां श्रुत्वा सभापालो भेरीं सांनाहिकीं ततः ।
समाजघ्ने महाघोषां जाम्बूनदपरिष्कृताम् ॥ ११
क्षुब्धास्तेनाथ शब्देन भोजवृष्ण्यन्धकास्तदा ।
अन्नपानमपास्याथ समापेतुः समन्ततः ॥ १२
तत्र जाम्बूनदाङ्गानि स्पर्ध्यास्तरणवन्ति च ।
मणिविद्रुमचित्राणि ज्वलिताग्निप्रभाणि च ॥ १३
भेजिरे पुरुषव्याघ्रा वृष्ण्यन्धकमहारथाः ।
सिंहासनानि शतशो धिष्ण्यानीव हुताशनाः ॥ १४
तेषां समुपविष्टानां देवानामिव संनये ।
आचख्युः चेष्टितं जिष्णोः सभापालः सहानुगः ॥ १५

—महाभारत आदिपर्व अध्याय २२०

"अर्जुनानें सुभद्रा पळवून नेल्यावर विलाप करीत संरक्षक द्वारकेंत परतले. त्यांनीं सुधर्मा सभेंत येऊन सभापालाला अर्जुनाचें तें कृत्य सांगितलें. तें ऐकतांच सभापालानें सर्व गणप्रमुखांना एकत्रित करण्यासाठीं जिच्यावर सोन्याचें काम केलेलें आहे व जिचा आवाज मोठा आहे अशी सर्वांना बोलाविण्याचा जिच्या बाबतींत संकेत आहे ती भेरी वाजविली. भेरीचा शब्द ऐकतांच कांहींतरी भयानक स्वरूपाचें आकस्मिक संकट उद्‌भवलें हें ओळखून खाणेंपिणें देखील सोडून क्षुब्ध झालेले सर्व गणमुख्य एकत्र आले व आपल्या रत्नमय आणि अग्नीप्रमाणें तेजस्वी अशा सुवर्णाच्या आसनावर बसले. वेदींत प्रकाशित होणाऱ्या अग्नीप्रमाणे ते तेजस्वी दिसत होते. देवसभेंतील सभासदांप्रमाणें असणाऱ्या त्या सर्व सभासदांना नीट बसलेले पाहून सभापालानें अर्जुनाचें तें कृत्य त्यांना निवेदन केलें."

श्रीकृष्णजन्मापूर्वी आपआपल्या घटनेनुसार वागणाऱ्या या अंधक–वृष्णींवर एक विलक्षण आपत्ति येऊन कोसळली व तिच्या निवारणाचा एक उपाय म्हणून अंधक व वृष्णी एकत्रित आले. त्या आपत्तीचें स्वरूप काय ? तें आपण पुढील व्याख्यानांत पाहूं.